

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménési út 11–13.

TARTALOM

<i>Somogyi Sándor</i> : Petőfi legelső életraja	377
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond ars poetica-ja	399
<i>Képes Géza</i> : Zrínyi Miklós verselése	414

Kisebb közlemények

<i>V. Kovács Sándor</i> : Balassi Bálint ismeretlen levele. — <i>Ficzay Dénes</i> : Jókai Aradon 1890-ben. — <i>Csighy Sándor</i> : Ady költészete és a nagykarolyi Kölcsey-Egyesület	445
---	-----

Vita

<i>Mezei József</i> : Mikszáth és a század „realizmusa”	448
---	-----

Adattár

<i>Gyenis Vilmos</i> : Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához	470
<i>Zsoldos Jenő</i> : Egy ismeretlen Csokonai-vers	473
<i>Illés László—K. Nagy Magda</i> : Karikás Frigyes ismeretlen írásai	479

Szemle

Irodalmi vonatkozások a Tanácsköztársaság évfordulója kiadványaiban (<i>József Farkas</i>)	485
<i>Kardos László</i> : Vázlatok, esszék, kritikák (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	488
<i>Szabolcsi Bence</i> : Vers és dallam (<i>Stoll Béla</i>)	490
<i>Borzák István</i> : Az antikvitás XVI. századi képe (<i>Pirnat Antal</i>)	491
<i>Arany László</i> válogatott művei (<i>Kovács Kálmán</i>)	497
<i>Kolozsvári Grandpierre Emil</i> : Legendák nyomában (<i>Szalay Károly</i>)	499
Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből (<i>Martinkó András</i>)	502

PETŐFI LEGELSŐ ÉLETRAJZA

(Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*)

Amint egy írói törekvés hatását és szerepét — normális körülmények között — a fogadtatáson lehet lemérni, akképpen egy jóra való kritikust a vizsgálat tárgyául választott írók egyetértésén vagy berzenkedésén, és — noha nem kevésbé — a nagyközönség, az irodalmi közélet esetleges állásfoglalásán. Ha ez utóbbinak szerepe kirívóan megnő, és szinte rálicitál a — tételezzük fel — visszautasító írói válaszokra, csaknem bizonyos, hogy az irodalmi ízlés alakulásában, az ennek hátteréül szolgáló közéletben valahol kóros bajok vannak.

Nem ismeretlenek az ilyen helyzetek irodalomtörténetünkben. Társadalmi és politikai fejlődésünk gyakori vargabetűi húzódnak meg mindenkor az effajta jelenségek mélyén, mint 1853/55-ben is, Bach-korszakbeli irodalmi életünk e minden bizonynyal legdőntőbb éveiben. Az álnépies Petőfi-epigonok valósággal hatalomátvitelre készülő táborozásának időszaka volt ez; a jobb erők magukba-temetkezése, szétszóródása és töprengése a korábbiakhoz képest is fokozódott (Arany, Erdélyi); a pajtáskodás megerősödött viszont és összetalálkozott az elvtelen, felelőtlen handabandázással. Az elmélyült, komoly tanulmányok kedvelői ugyanakkor kevesen voltak és ráadásul vagy alkalmyszerűen nyilatkoztak csak, mint Kemény, vagy helyes elveket képviseltek ugyan, de megfűszerezték azokat taktikai melléfogásaikkal s helyenként vaskalapos nézeteikkel is (Greguss Ágost).¹ Az irodalmi kritika nesztorának, Toldy Ferencnek pedig nem volt sem elegendő, sem minden vonatkozásban korszerű hatása. Hiába dolgozott ő becsületesen és szorgalmasan a múlt feltárásán, ezzel jól megfért hibája is; a letűnt ízlés képviselőjeként a legjobb szándékkal sem vehette észre a vajudó korszak jövőt építő értékeit, s fennem hirdette: irodalmi színvonal az, ami nincs, — 1830 tájától az „epigonok korát” éljük.²

Az irodalmi élet korábbi, tisztító, de eredménytelen harcokat hozó szakasza egyszerűen lezárult; Pákh Albert hivatalosan is bejelentette: többé gondolnia sem lehet a Szépirodalmi Lapok feltámasztására.³ Őrügyül betegségét említette, noha döntésének eredője, ahogyan korábban megmutatkozott ez, csalódása volt, táplálója pedig az írók egy részének értetlensége és a közönség nyeglesége. Hogy indoka a szépitgető föllentéssel egyenértékű, az egyszerű újságolvasó is tudhatta. Alig pár hét múlva Heckenast hirdette ugyanis: engedélyt kapott egy új irodalmi-enciklopédiai néplap, a Vasárnapi Újság kiadására; a szerkesztői feladatokat Pákh vállalta el.⁴ Egy eltervezett „irodalmi revue” ígérkezett csak a kibontakozás támaszául (igen kevesen tudták). Gyaníthatólag Bérczy Károly és Gyulai szerkesztették volna, Csengery és Kemény Zsigmond elvi irányítása mellett. Tervük azonban nem valósult

¹ KEMÉNY cikkeit I. a Divatcsarnokban: Toldi Miklósról, Arany Toldija, Még néhány szó Toldiról; 1854. január 15, 20, 25. és február 5. GREGUSS cikke; névtelenül: Tájékozások újabbnakori lantasköltészetünk körül. Pesti Napló, 1853. december 25-től.

² L. tőle: A m. költészet folytatott története. Pesti Napló, 1854. augusztus 3. [Egyetemi előadása szövege; ezen elvét korábban is képviselte már.]

³ Főv. és vidéki újdonságok-rovat. Pesti Napló, 1854. január 7.

⁴ Ugyanilyen címen. Pesti Napló, 1854. február 20-án.

meg. Hiába volt az előzetes, nagy számítás, hogy például Erdélyi János az 1849 után megjelent lírai termést elemezné benne, 1853 november derekára biztos volt: a szép terv füstbe ment.⁵ A régi elképzeléseknek hátat kellett fordítani tehát; az egyesülésre és szervezkedésre hajlamos erők ideiglenes tétováságra, további útkeresésre voltak kárhozthatva. Annál is inkább, mivel eredménytelenül próbálkoztak az utolsó lehetőséggel is, hogy átmenetileg egy tőlük független lap köré tömörüljenek. Erdélyi János elejtett megjegyzése szerint: a tervezett Szemlére „vállalkozott erők” — újságolta Toldynak — a Múzeumba mennek át.⁶ Hívták talán őt is? Lehetséges. Jómaguk megkeresték az Új Magyar Múzeumot, közreműködésüket ígérték — ez Toldynak jól jött, mert kézirat szűkében volt —, majd visszaléptek. (A helyzet később sem változott. Toldy 1854. május 7-én is erről panaszkodott még Kázinczy Gábornak: „a Kemények, a Csengeryek, tavali szent ígéreteik s az idej díjak ellenére is még egy betűt sem adtak, s látom nem is fognak. Miattam hagyján, de a közönség szereti őket”). Mindezekért: a bajokat felfedő, kibontakozást szorgalmazó eszmék megpendítésére egyetlen reális lehetőség maradt csak: az egyénileg kezdeményezett és alkalmas témához kapcsolt bátor polémiáé.

Tárgyul az irodalmi népiesség jellege és útja egyenesen adva volt; személyhez kötötte is: Petőfivel a középpontban. A tobzódó epigon tábor a példakép örököséként tetszelgett ugyanis; Petőfi elárvult, egykor igazi társai önmagukat emésztették, és lassacskán azt sem tudták már a tébolyító kavargásban: mitévők legyenek a bennük lüktető múlttal, a csakugyan irodalmi színvonalú, művészi értékű népiességgel! Kellott tehát egy vállalkozó, aki valamilyen belső vagy külső ösztönzés alapján kezébe vegye a kezdeményezést. Az idők parancsa volt ez; az eltorzult irodalmi közélet, minden hibája ellenére is, a jövő annyi lehetőségét és értékét hordozta már, hogy lehetetlen volt nem fejlődnie.

Ilyen előzmények után, ezért volt korszakos jelentőségű Gyulai Pál vállalkozása; *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* c. tanulmányával valósággal belerobbant a legkülönfélébb eszmék vásári forgatagába.

Egyszerre, több irányba sújtott, s egyidejűleg a fejlődés útját is megjelölte. Taktikusan és körültekintően, nem maradt meg az irodalomtörténeti vizsgálódások oly gyakran csábító öngörében. Korábbi elvei szerint (1852. évi Bajza-tanulmánya alapján) a „jelen érdekében” taglalta a múltat, s példázta, hogy Petőfi öröksége nem más, mint a „változatlanul megélvő” népnemzeti irányzat megalkotása, illetőleg első szakasza; hogy az örökség legnagyobb és igazi képviselője távolról sem Lisznyai Kálmán, Spetykó vagy Szelestey, sem ezek szövetsége, hanem a valódi nagyság, aki hivalkodni nem szeret ugyan — szerepelni sem, s akinek legfőbb jellemzője az elmélyült tanulmány, az epikus hajlam és az ihletváró alkotói nyugalom: Arany János.⁷

Nyilvánvaló már első pillantásra is, hogy a forradalomellenes „történeti józanság” alapján ítélte (vagyis Petőfi életművének világnézeti magvát, a forradalmi demokrácia és a nemesi liberalizmus külön választását burkolta homályba) — bár nem kétséges: némi belső küzdelem árán, és számolva a viszonyok kényszerűségével is.

Vállalkozása mindemellett határhőnek bizonyult. Bátor harc kezdődött, újszerű és eredményekkel kecsegtető fejlődés indult. Valami régóta hiányolt és egyelőre még csak bontakozó értékelési rend kezdett megmutatkozni.

⁵ L. CSENERGY ANTAL Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bp. 1928. 447. — ANGYAL DÁVID: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. B. 1925. 117—18. — Erdélyi levele Toldyhoz 1853. december 8-án; E. J. levelezése II. kötet, kéziratban; továbbiakban: Fontes III. — Gyulai levele Aranyhoz, 1853. november 15-én; Gy. P. levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 174. Továbbiakban: Fontes IV. — Kemény Szilágyi Sándorhoz, [Pest 1853.] szeptember 14-én; ItK 1911. 240—41.

⁶ L. Erdélyi Toldyhoz írt, fentebbi levelét.

⁷ A Bajza-tanulmány eszmekörére I. Meditáció és felkészülés c. dolgozatomat. It 1960. I. 29—40.

Érezte már erejét és szilárdan hitte igazát: a néki nem tetsző elvektől, törekvésektől a megátalkodottak igyekezetével próbált elkülönülni, hogy irányt szabhasson. Még leg-rangosabb elődjét és egyben-másban tanítómesterét, Erdélyi Jánost is megcsipdeste, ki nyomban elérte a célzást: tanulmányra válaszolt. De távolról sem támadó jelleggel vagy tagadó iránnyal. Inkább csendesesen mondott, okosan fűzött szavakkal és a megfáradt bölcsnek nyugalommal. Milyen pontosan illett e magatartás az ő fölényes tudást sugárzó, hamiskás-komoly arcához és biztosan látó, szelídkék szeméhez! Mintha azt mondogatta volna: tetszik az írás, lényegében szeretem is, ám Petőfit és főleg a módszert illetően eltérő véleményen vagyok.⁸

Tünet csupán ez, vagy több a felszín jelenségeinél? Túl az említett tényeken, a véletlen dolga-e, hogy egyazon évben írnak ugyanarról a témáról; részben egyformán és mégis másképp? Múló és mindössze önmagával ellentétes esemény-e, hogy Gyulai tanulmánya, mely kimondja: „Petőfi a legnagyobb magyar lírai költő” — annak a Toldy Ferencnek a lapjában jelent meg, aki Gyulai elveivel szöges ellentétben, Vörösmartyt állította eszmény-képpül s illette a „legnagyobb” jelzővel?

Jogos érvek és még inkább jogos talányok ezek; Janus-arcú, forrongó korszakunkból következők. Ha külön-külön megannyi ellentmondás feszül is bennük, kiengesztelik önmagukat és feloldják egymást a nagyobb összefüggésekben, a közelmúlt eseményeiben; hová eredetük nemegyszer visszanyúlik. A Gyulai szándékát és kiállítását, — tanulmánya geneziséét érdeklőek mindenesetre.

*

Amikor Gyulai 1853. szeptember 20-a táján megtért Pestre, megannyi gond és teher nyomta. Szellemi poggyásza jót-rosszat egyaránt tartalmazott. Töredékes jegyzeteket, írói vázlatokat, félig érlelt elképzeléseket, Arany János melankólikus töprengéseinek és keserű tépelődéseinek eleven emlékéit; tulajdon szkepszisét a jövőre nézve, s ezzel valami ösztönszerűleg párosuló csakazértis bizalmat.⁹ Alkotói fejlődéséből lelki szükségleteiből következőleg némi nyugalomra lett volna szüksége, hogy az öt egyidejűleg sarkaló szépirói és elméleti tanulmányokkal elmélyülten foglalkozhassék; immár 1847-től alakuló, az alkotói én, a tehetség kibontakozását illető nézetei szerint: „Az élet sokoldalú s élénk benyomásai nélkül nincs költészet (a bírálati munkát gyakran mondja művészetnek is!); ha a költő nem tanulmányozza saját benső élete és tehetsége fejlődését, nem emelkedhetik.”¹⁰ Erre azonban kevés lehetősége volt. Hiába érezte a művészi termés önkínzó révületét, álló nap szaladgálnia kellett. Szűkölt megélhetését biztosítandó, újból fölvette Gönczy Pál intézetében a tanári igát, ezenkívül Pákh Albert lexikonába is dolgozott.¹¹ Adósságok is nyomták; ezt Kecskeméten szerzetés Jövendő nyomorúsága lassan halmozódott már (pár hónap múlva éhezni, tántorogni fog), és mégis: ha a pár hete visszautasított, aránylag bőséges jövedelmet ígérő kecskeméti katedrara gondolt, percig sem habozott, tüstént leírta: „Hiszen szidtok most... mindnyájan! Nem tehetek róla, Ősztönömet követem. Ments ki az illetők [protegalói] előtt...”¹² Mintha önmagát erősítgette volna, hogy hónapok múlva, amikor Lévy fogja megkísérteni, még határozottabb legyen. A megirandó válasz — „a szív elveszett örömeit itt leginkább kárpótolja némi szellemi élv, itt legalább inkább [!] képezhetem íróvá magamat, mint másutt”

⁸ L. FERENCZI ZOLTÁN bevezetőjét Gy. szóban forgó tanulmányának „a szerző tudtával” történt kiadása előtt. Petőfi Könyvtár V., Bp. 1908. 13–14. — Erdélyi Gy.-t illető véleményére: Lévy József Gy.-hoz. Fontes IV, 192.

⁹ Pestre érkezéséről a Pesti Napló 1853. szeptember 23-i száma tudósít.

¹⁰ Petőfi-tanulmányában ír így, s megannyi más helyen.

¹¹ Pákh lexikonának Újabbkori Ismeretek Tára) 1853. augusztus óta újból szerzője volt. Vö. Fontes IV, 169. — (1855. márciusában, az előbbi időponttól folyamatosan, hasonlóképpen még; vö. uo. 203.

¹² Levele Szilágyi S.-hoz. Pest 1853. szeptember 23. táján. Vö. Fontes IV, 173.

(ti. Miskolcon—) alakul már. Megtelítődik érzelmileg, hogy a kellő órában állhatatos legyen.¹³ Ez már a beteljesült, a végleges hivatástudat, mely legnagyobb és egyetlen kincsét, jövőjét teszi kockára.

Az ilyen lelkiállapot sarkall, nyugtalanít és ösztönöz; szinte törvényszerű tehát, hogy kedvezőtlen körülményei ellenére, maradék energiáit és kevéske szabad idejét az alkotó munkának szentelte.

Egy Szilágyi Sándorhoz írt nyúlfarknyi levele gyanítani engedi, hogy leginkább „irányregénye” foglalkoztatta. Mintha más tervei nem is lettek volna!¹⁴ Akár a későbbiekben is, a *Varjú István* és a *Jó éjszakát!* írása idején, midőn hasonlóan a mostani helyzethez, java erejét fekteti majd a szépirodalmi témákba s alig akarja észrevenni, hogy könnyebben, hasznosabban boldogulna — mással. (Az efféle esetek egy végtelen példáját, Petőfi, Jókai és Orlai—Petrich szerepcseréjét épp Petőfi-tanulmányában írta meg, s igen szellemesen, szépen.) Miközben az erdélyi népeletből merített, jelenkori regénytemájával bibelődött ugyanis, egyszer csak észrevette: egy régen dédelgetett tanulmánnyal készült el, a tárgyalásban levővel. „Győzni engedte” kritikus énjét a szépíró felett. Engedett az egyéniségét formáló belső erők kényszerének. S a következmény: szíve szerint írhatta, hűen az igazsághoz: „Részemről, míg egyfelől Petőfi életéről és költészetéről írván hálaadómat hiszem lefizetni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúságom álmait körüllebegte, addig másfelől mintegy megkönnyebbülve érzem magam, hogy szót emeltem lyrai költészetünk bajairól akkor, midőn a hivatottabbak hallgatnak.”¹⁵

Mindez november derekán történt, amikor nem tudhatta még, hogy regényével megbukik-e vagy nem. Örömet, hogy felszabadult az alkotással együttjáró nyomás alól, „ki kellett írnia”. Levelet röpített hát „Jankóához”, Nagykőrösre. Vallott, irodalmi újdonságokkal kedveskedett s némi önbecsüléssel vetette papírra: „Petőfi életét 1847 végéig per longum et latum [itt: 'teljesen'] megírtam. Négy nyomtatott ív, egy hónapi törődés műve . . . az utolsó szakasz utánpótlásról szól s egy s más erről már rég el akartam mondani”. De ezután máris panaszzá fordította a szót. Újabb bonyodalmairól, mostoha helyzetéről kellett beszámolnia.¹⁶ Arról ti., hogy nem talált kiadót, aki elvállalná tanulmányát.

Elszomorító körképet rajzolt, minden személyes ellenszenv és pletyka-iz nélkül, hűen az egykori állapotokhoz. Török János, a Pesti Napló irodalmi dolgokban ugyancsak jellemfelen, különben nem érdem nélküli és kiválóan képzett szerkesztője, ebben az ügyben is következtelen volt önmagához. Kezdetben biztatta ugyan, hogy megveszi dolgozatát, majd elolvasván azt, sietve megjegyezte: „igen hosszú . . . Petőfi nem is oly nevezetes egyéniség.”¹⁷ Suta ítélete — fűzhetjük hozzá — nem meglepő. Pár nap múlva ugyanő tette közzé Naplójában: „míg jelesb költőink hallgatnak, addig az ifjan dús múzsa [Tóth Kálmán!], mint kiapadhatatlan csermely zenél nekünk.”¹⁸

Gyulai ez után ment a Délibáb szerkesztőségébe. Jókai azonban, — mivel „mindenkit sajnált” s általában mindenkivel szeretett jó viszonyban lenni — valódi okként vagy taktikából csupán? oda nyilatkozott, hogy tanulmányát „nem meri közleni a censura miatt.”¹⁹

¹³ Lévyhoz, 1854. április 28-án írt, manapság nem ismeretes leveléből; idézi PAPP FERENC: Gyulai Pál I. Bp. 1935. 266.

¹⁴ Levele Szilágyihoz, mint fentebb.

¹⁵ A 8. jegyzetben említett kiadvány 95. lapján. A továbbiakban, ha Gy. tanulmányáról lesz szó, mindig ezt a kiadványt idézem; a megfelelő helyeken []-be tett lapszámok az adott előfordulási helyekre utalnak.

¹⁶ Levele Aranyhoz. Pest 1853. november 15-én. Fontes IV, 174.

¹⁷ Uo.

¹⁸ L. a Pesti Napló 1853. november 23-i számát.

¹⁹ Aranyhoz írt, fentebbi levele alapján.

Feltehetőleg Friebeisz-szel is tárgyalt, s miután bizonyosan eredménytelenül, már két helyre folyamodhatott csak: Szilágyi Ferenc hivatalos lapjához vagy — Toldy Ferenchez.

Szilágyihoz szükségképpen nem mehetett. Az ekkor még ostromállapotban élő ország újságolvasó közönsége meglehetősen ellenszenvvel volt mind a Budapesti Hírlap, mind pedig annak szerkesztője iránt.²⁰ Szilágyi Ferenc ha mégannyira hirdette is *Bírálati programjában*: „a bírálatok nemcsak magát a mű tartalmát vehetik bonckés alá, hanem... maga az író szellemére, gondolkodási módjára s kedélyére is kiterjednek [ti. eszményül vett, ideális helyzetben]... Egy író műveiből következtetést lehet levonni bel- és gyakran külletére, ebből viszont a kor uralkodó eszméinek irányát találják föl” — és más oldalról: ha nyomatékosan emlegette is Gustav Planchet, ki épp a közelmúltban tartott független, szókimondó szemlét az 1853. évi francia regényirodalom felett —, gondolatai és megjegyzései önmagukban adott igazságok maradtak.²¹ Az 1849 óta joggal elfogult, még mindig zsidbadt közvélemény nehezen hajlott az okos szóra. Inkább a magyarkodókat, az epigon-költők népes táborát vette példaképül. A higgadt, ésszerű vizsgálódásoknak kevés fogantója volt. S ha lett volna is nagyszámú, igényesebben mérő közönség, a jelen esetben bizonyosan visszahőköl a Hírlap címdalán díszelő kétéjú sastól.

Mindezekért — és mindezek után — egyet tehetett csak: végső próbát az Új Magyar Múzeummal. (Talán Csengeryék és Toldy korábbi egyezkedése értelmében?)

És Toldy elfogadta cikkét! A napnál világosabb persze, hogy nem a teljes egyetértés alapján. De hogy mégis, annak alapjául az szolgálhatott csak: bár Toldy más nézeteket képviselt az irodalmi színvonal körüli vitákban: többnek tekintette az írói hivatást holmi feltűnési lehetőségénél, kereseti forrásnál, és ezért tiszta szívvel, emelkedett nézőpontból becsülte a tudományt, művészeteket. Toldy minden bizonnyal egyetértett Gyulaival az akkor legfőbb veszély megítélésében; jómagya is ferde szemmel nézte a Petőfi-epigonokat, de nem belülről, az irodalmi népiesség szószólójaként, hanem kívülről, a józan megfontolás jegyében.

Reálkompromisszumot kötöttek tehát, melyben a taktikai elem volt az uralkodó. Gyulai tudomásul vette, hogy munkája nemzeti szellemű, de majdnem „ókonzervatív” irodalmi nézeteket valló folyóiratban lát napvilágot, Toldy pedig „elnézte” a szerinte légből kapott eszméket: Petőfi népiességének dicsőítését. Ha ennek ellenére valamelyikük mégis áldozatot hozott, a kellően mindmáig nem méltatott Toldy Ferenc tette azt. Cselekedete férfias kiállás volt (ha utóbb, Gyulai csipkelődése miatt megbánta is), — felismerése e gyakran szükséges elvnek: ha az egész ügye forog kockán, a felelőtlenek logikája ragaszkozhatik csak a merev regulákhoz, a gondolkodó elme és az érzékeny becsület azonban soha!

Ezért és ilyen szerkesztőként tárulkozott meg Toldy az ő lelki jóemberének, a nála sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb alkatú Kazinczy Gábornak; alig pár hónappal e történetek után: az Új Magyar Múzeum soros füzetét — írja — egy az 1849—53. évekről írott szépirodalmi szemle nyitja meg, Erdélyi Jánosé; a „második *Petőfi Sándor s legújabb lyrai költészetünk* [!] Gyulai Páltól: igen-igen jó dolgozat”. Majd valamivel később: „*Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, Gyulai Páltól — jó... s ezért meglepő is; kivált a második cikket [azaz 'közleményt' — ez szól az epigonokról] (febr.) nagy gyönyörűséggel fogod olvasni.”²²

Annál is inkább hangsúlyozni kell ezt, mert innen szövdőnek a szálak a majdani érdekszövetségek felé; ez a felismerés szolgált Lévay József (Arany, Gyulai barátja!) és Kazinczy Gábor jó viszonyának elvi alapjául az önkényuralom korában; ez ama kritikus pont, mely Gyulai és Kazinczy egymás iránti, kölcsönös tiszteletét ugyancsak lehetővé tette! (A kezdeményező és szorgalmazó Kazinczy volt.) Ennek értelmében vált lehetségessé, hogy 1855-

²⁰ Az 1849-ben meghirdetett ostromállapot 1854. május 1-i hatállyal szűnt meg.

²¹ Planche elveire I. mérleg-jegyző szerző: Planche Gusztáv és az újkori francia regény. 1854. január 8-án.

²² Levelei 1854. február 1-ről és 11-ről, MTAK, M. ir. lev. 4r 126.

ben Kazinczy nyomatékosan üzente Gyulainak: töltsé nála az iskolai szünidőt; legyen az ő vendége, és házában dolgozza ki *Tanulmány és polémia* címen tervezett vitairását, melyben a Petőfi-tanulmány is helyt kapott volna.²³ Vagy más oldaláról nézve: e csomópont szolgált hátterül Jakab Elek találó visszaemlékezésének is: „Soha nem feledem el a kis Gyulainak . . . nagy vehementiával folytatott vitáját Kazinczyval . . . [az 50-es évek epigonjai felől. Kazinczy a régebbi írókat dicsérte (Vörösmartyt, Berzsenyit, Kazinczy Ferencet), mert ő azok korából való volt, Gyulai a mai költők mellett szólalt föl . . . Oly hevesen folyt a vita, hogy [a mellbeteg] Kazinczy hol el volt sápadva, hol elzöldülve, Gyulai kis fekete hiúzszelei égtek.”²⁴

Látnivaló tehát: a legfőbb veszély közel azonos megítéléséből következő reálkompromisszum — személyi oldalát tekintve — hiába volt esetleges, az irodalmi közélet alakulásában mégis hatékony szerepe volt. S nemcsak ama vonatkozásban, hogy meghirdette az epigon-költészet elleni harcot, hanem annyiban is, hogy nyitányul szolgált Erdélyi János és Gyulai Pál későbbi vitáinak s hogy, bár többszörös áttételeken, Gyulai nézeteinek lefektetését, végső kialakulását is elősegítette.

Minek tulajdonítsuk, ha nem szűkös viszonyainknak, hogy e folyamat legelső szálai is Toldy Ferenchez, az Új Magyar Múzeumhoz vezetnek?

*

Toldy egyik legfőbb elvének: az irodalmi művek „örök és végtelen körben forogva, teremve és teremve, szülőttei és ismét újjászülői a nemzeti szellemnek” — némiképp egyenes következménye volt a „jelen irodalmát” illető kritikus szemlélet.²⁵ Az ő, Vörösmartyék tevékenységében „aranykort” látó, Gervinus eszmeköréből elszármaztatott rendszerezési elve ugyanis nemhogy kizárta a „hanyaglás korának” esetleges tanulmányozását, ellenkezőleg: módjával ösztökélt is arra, hogy viszonyításokkal igazolhassa tulajdon nézeteit. Toldy éppen ezért, hasonlóan Csengeryékhez, felkérte Erdélyi Jánost, és gyaníthatólag még 1853 későnyarán-koraőszén írjon egy tanulmányt az utóbbi három év lírai költészetéről.²⁶

Midőn Toldy fejében e terv megfogant, nem olvasta még Gyulai Petőfi-tanulmányát, melyet legkorábban 1853 november második felében kaphatott kézhez. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy utóbb, a Gyulai-értekezés alapos ismeretében is szorgalmazta Erdélyi cikkét. Nem gondolt vajon azzal, hogy a kétfajta, de egyes pontokon szükségképpen azonos témájú dolgozat alkalmasint keresztelheti egymást — akár elveken, akár taktikai téren?

Ha ő nem számolt is ezzel, nekünk számolnunk illik. Nem mintha az eltervezett Erdélyi-cikk esetleges tartalmáról, abban a formában, ahogyan akkor született volna, tudnánk valamit is.²⁷ Inkább Erdélyi miatt, aki lassan-lassan belefáradt már a sárospataki reménytelenségbe, az iskolai oktatással járó, gyakran oly meddő fáradozásokba s aki éppen ezért jóval kevesebbet készült adni, mint amennyit Toldy eltervezett talán, vagy még inkább: mint amennyit az irodalmi közélet megkívánhatott tőle.

„Mi a lírai szemlélet illeti — válaszolta Erdélyi — alig vagyok képes egyelőre összedzenni magamat, ha tudom-e kijönni lírai munkák számát. Mivel — folytatja a sort — valamely születendőt lap [a már említett] számára szinte ily formán dolgozatra hívtak, s okom van hinni, hogy jelenleg ez a lap elmarad . . . annál biztosabban járulhatok kegyedhez ilyenmő dolgozatokkal.”

Ígéretébe azonban a vállalás formája is belejátszott már. Eleve úgy látott feladatának, mint aki nem akar tárt mellel, harcos bajvívó módjára lépni porondra. „Nevet nem

²³ Lévay Gy.-hoz. Miskolc 1855. július 7-én. Fontes IV, 211.

²⁴ Idézi GÁL JÁNOS: Kazinczy Gábor írói és politikai működése. Bp. 1918. 58.

²⁵ L. Új Magyar Múzeum, 1850. V, 330.

²⁶ Erre E. J. 1853. december 8-i válaszából lehet következtetni, Fontes III.

²⁷ E cikkének kéziratos vázlatára sem ismeretes; gyűjtött anyagát az Egy századnegyed a m. szépirodalomból c. közismert tanulmányához használta fel (1855).

akarnék írni [ugyanis] cikkem alá, *annyival kevésbé*, mert magam is adtam valamit lyrában; és az ember gyöngé; genus irritabile votum [a költők hirtelen haragú fajzata]. Az álneviséget, vagy névtelenséget azért választom, mert ekkor kevésbé látszik az egyén, a talán lyrikus poéta: jómagam.”²⁸

Nyilvánvaló, hogy Erdélyi nem félelemből vagy óvatoskodásból tervezte ezt. Nyílt, őszinte egyéniségétől távol állt minden ilyen számítgatás. Alkati adottság ez, részben a személyes balsors következménye is; az irodalmi élet gyorsuló üteméből mindinkább kiszoruló ember szemérmes megtárukozása; darabka kép az önkényuralom korából, melyben a legkiválóbb tehetségek is fulladoztak vagy tévútra tértek, ki ezért, ki másért, mindegyik a maga módján. Az egyik Nagykörösön, a másik Sárospatakon, a harmadik talán a fővárosban. És nemcsak ennyi! Erdélyi vallomásában visszacseng a régi, lassacskán már eltemetett fájdalom belső visszhangja is: a néhai költőé, ki Petőfit jó két évvel előzte meg, s írt olyan verseket, mint amaz első korszakában, és akinek mégis el kellett törpülnie zseniális pályatársa mellett, mint a nála kisebbeknek is, noha jobb sorsra, a megbecsült művészekére lett volna érdemes.

Szükségképpen kellett megfáradnia tehát — kissé belefásulnia a munkába, és nemcsak szépirodalmi téren. Ami különösen árulkodó jel: a filozófiában is, noha a bölcsészet csakugyan éltető eleme volt.

Toldynak üzenté (alig pár nap múltán) a már régebben lezajlott, ún. „Hegel-vita” egy kései utórezgésével kapcsolatosan: ha az ígért cikket netalán vitatkozó formában írná, előre is bocsánatot kér, de nem tud mit csinálni, a polemikus forma „a magyarnak mindég élvezetesebb” — persze, tette hozzá: „ha tiszteletlent találók írni, ezt javíthatja” — különben: „ha vita kerekednék nem mondom, hogy elő nem állanék, de akkor sem oly teljes hevélvel a disputának, mint aki minden áron nyerni [akar]” — hiszen „rendszereket soha sem lehet egymásra disputálni!”²⁹

A kérdés mármost az: minek minősítsük ezt a lemondó, megbékélésre is hajlamos hangulatot? A „pesti klikkektől” visszazoritott ember küzdelmének és tépelődésének semmi esetre sem. A közelmúlt évek ilyen jellegű megállapításai homokra épültek ugyanis, és mi hasonlóképpen irodalomtörténeti zsákutcába mennénk, ha erre hajlanánk. Kegyes legenda ez; holmi előre vetített képe mindama *valódi*, csakugyan klikkezésből eredő igazságtalanságoknak, melyek Erdélyivel mindinkább megestek — *később*. Ekkor még a nyomorúságos közállapotok, egyéni szerencsétlenségek és bizonyos írók közömbössége, felelőtlensége — sorukban kissé Toldy is — vették csak kedvét Erdélyinek. Mert Toldy, ebben a tekintetben és helyzetben, valóban ludas volt, bár nem szántsándékkal, mindössze hanyagságából következőleg. Négy hónap telt el ugyanis, míg válaszolt Erdélyinek! És akkor is úgy, mintha nem lett volna kezében Erdélyi János közel négyhónapos, *azonnal küldött* válaszlevele, melyben segédkönyveket kért, hogy megkezdje a munkát. „Most már ideje a lírai szemléről gondoskodnunk — írta Erdélyinek —, mert nem sokára rajta a sor. Nagyon örvendek, hogy K[egye]d az elbeszélő költeményeket is szíves volt elvállalni.”³⁰

Üzenetével elkésett azonban. Erdélyi ekkor javában azzal foglalkozott már, hogy esztétikai kézikönyvet adjon sajtó alá (melyből, sajnos, semmi sem lett).³¹ Ennek ellenére udvariasan, tüstént válaszolt. Talán, hogy sejtítse: ígéretével senki se számoljon, mert Toldy „hosszú hallgatása[a] miatt vesz kedvem, irányom, Pesthez való viszonyom... Gondolkozom a tárgyról, de nem levél [?!] kezennél a források, csak a szerint, amint eltalálhatom a körülbelölt; végre más dolgom is van, és, ha nem volna, akad minden nap, s azon veszem észre magamat, hogy négy hónap múlva már részint feledém az előbbeni gondolatokat, részint

²⁸ Levele Toldyhoz. Spatak 1853. december 8-án, Fontes III.

²⁹ Levele Toldyhoz. Spatak 1854. június 9-én, Fontes III.

³⁰ Toldy Erdélyihez, Pest 1854. május 14-én. Uo.

³¹ Levele Toldyhoz. Spatak 1853. december 20-án. Uo.

vesztém a tárgy körüli szemlélődés frissességét; s isten tudja, mit leszek vele teendő.”³² S utóbb, még egyszer: „Ha engem fel fog szólítani ez után is kegyed: amire szükségem lesz, küldje minél előbb; mert ilyenkor engem kínoz a várakozás.”³³

Mindemellett küzdeni próbált lehetőségeivel, ki-kitörni a sárospataki provinciából. „Pesthez való viszonyát” is javítani igyekezett. Egy-egy filozófiai, nyelvészeti vagy irodalmi cikke, ha volt rá ideje, szívesen vállalkozott. Kiváltképpen, ha az adott téma személy szerint, külön is érdekelt. Ilyenkor gyorsan, a régi energiáktól fűtve dolgozott még, mint a jelen esetben is: Petőfi-cikke írásakor. Az időpontok mindenestre erről árulkodnak. Májusban híre-hamva sem volt még ebbéli igyekezetének; június dereka táján, midőn elolvashatta már Gyulai tanulmányát, nyomban tollat fogott, hogy mihamarább készülhessen el a maga írásával, mely alig három hét múlva jelent meg a Divatcsarnokban.³⁴ (Talán avégből ily gyorsan, hogy Toldyra is megneheztelt, ki annak ellenére, hogy irodalmi cikket kért tőle, mégis támadni hagyta őt, mégpedig irodalmi téren, az Új Magyar Múzeumban?)

Végelemzésben igaza lehet tehát Ferenczi Zoltánnak, ki elsőként állapította meg, bizonyára még kortársi visszaemlékezések alapján: „Erdélyi 1854-ben, a Gyulai értekezése olvasásakor, találva érezte magát s tanulmánnyal válaszolt.”³⁵

E kijelentését annál is inkább figyelembe kell vennünk, mivel ugyanő volt az Erdélyi—Gyulai-ellentét meghamisításának ősapja is — az egykori „Gyulai-párt” oldaláról. És igen taktikusán Egyfelől ő pendítette meg, hogy „Erdélyi [Petőfi-tanulmányában] mintha állandóan a sokat mondástól félne, mindegyre korlátoz, levon, kicsinjt, magyarázva megcsönkít valamit. Fellelkesít, hogy csalóqdásba ejtsen, akár mint egy kritikai Heine... Ezért végeredményben úgy áll a kérdés, hogy Gyulai értekezése a maga korában, néhány, ma már módosítandó részletét kivéve, megnyilatkozás, az Erdélyié néhány jeles részlet dacára, mint egész, torzkép” — másfelől ugyanő teremtett legendát, hasonlóképpen elsőként: „az sem lehetetlen, hogy befolyt rá [E. J. tanulmányára] Szemere Miklós is, aki ezidőtájtban közölte Erdélyivel a saját jegyzeteit, melyeket Pulszky... bírálatára írt, s melyet oly fontosnak tartott, hogy 1857. november 25-én Arany Jánosnak is megküldte.”³⁶

Amit ő ekképpen kezdett, utóbb balhiedelemmé vált, és hatékonyan hozzájárult az Erdélyi munkásságát „elfelejtő” hívős közöny megteremtéséhez, irodalomtörténeti-filozófiai vonatkozásokban egyaránt.

„Alapos” munkát végzett; hatása a közelmúlt évekig tartott, midőn fordulóponthoz értünk. Ettől kezdve — tovább folyt ugyan a félremagyarázás — de másképp: Erdélyi „javára”. S ahogyan korábban is, alkalmas ellentétpárban Gyulaival, kiből egyszerűben rossz példa, gonosz ember lett.

Vajon miért következett be ez a változás? Mi rejlik annak mélyén, hogy sor került a hajdani pör újrafelvételére, s hogy ezzel majdnem egyidejűleg — adott esetben az Erdélyi problémától függetlenül is — oly hirtelen s oly negatív irányba változott meg Gyulai-képünk?

³² Levele Toldyhoz. Spatak 1854. május 27-én. Uo.

³³ Levele Toldyhoz. Spatak 1854. június 9-én. Uo.

³⁴ Gy. cikke, eredetileg az Új Magyar Múzeum 1854. januári és februári füzetében jelent meg, E. J. pedig májusban és június elején arról panaszkodott még, hogy az 1854-i ÜMM-ből — Emich, a kiadó hanyagsága révén — árva példányt sem látott; vö. leveleivel Toldyhoz: Spatak 1854. május 27-én és június 9-én. — Saját tanulmánya ezt követőleg jelent meg a Divatcsarnokban, 1854. július 5-én és 10-én.

³⁵ E megjegyzése a Petőfi Ktár V., említett kötetének 14. lapján, a bevezetőben olvasható.

³⁶ Mint fentebb. Ám ennek a folytatásnak semmiféle tárgyi alapja nincs. A feltételezés indoka holmi pletyka lehetett; Szemere itt említett jegyzeteit még 1847. március 24-én küldte meg E. J.-nak! L. Fontes II, 302. kk. Erdélyi azonban, mivel jobban becsülte Petőfit Szemere hiú kifakadásainál, e gyalázkodó írást sohasem tette közzé. — Az megfelel viszont az igazságnak, hogy Szemere ezen régi, 1847-i jegyzeteit, a mondott napon, csakugyan megküldte Arany-nak. De nem azért, mert ’fontosnak tartotta azokat’ — ellenkezőleg, hogy bizonyítsa: ő nem tanult esztétikus; vö. ARANY J.: Hátrahagyott iratai és levelezése. IV. 110.

Kérdések, melyek keletkezésével, létével számolnunk kell, hogy közelebb juthassunk célunkhoz, a szóban forgó Petőfi-tanulmányokhoz.

Az említett évek táján keletkezett nézetekből kettőt kell újraidéznünk. Az elsőt immár „történelmi távlatból” és megannyi ma is helytálló megállapítása, komoly értéke miatt, mindössze a módosítás igényével. A másodikat viszont avégből, mert jellegzetes példája a szinte a priori fogantatású, irodalomtörténeti szemléletnek.

Az előbbi, Király István emlékező cikke (*Petőfi mint vízvázlatzó*) témánkkal kapcsolatban azt veszi alapul, hogy Gyulai 1854. évi [!] tanulmányát a Petőfi-kultusz „lerombolására szentelte”, s ezzel kezdetét vette Petőfi átértékelése a „liberalizmus szellemében”. Következésképpen: Gyulai polémiát kezdett mindama nézetekkel, melyek Petőfi fellépésében valami újat, kibontakozást láttak. Ennek érdekében ugyanő tendenciózusan, hamisan értékelte a Tizek Társaságát; „igyekezett eltüntetni azt az elvi tartalmat, amely elválasztotta Petőfit és a köréje gyülekező fiatal írókat az előző, jobbára csak a nemzeti függetlenség gondolatának hangot adó nemesi költői nemzedéktől”, s ugyaneként tagadta azt is, hogy a Petőfitől kezdeményezett és vezetett irodalmi mozgalomra jellemző lett volna az elvi tudatosság és „áthatottság”. Következésképpen: e céljai érdekében az általa kreált Petőfi-képből ki kellett rekeszteni a forradalmár Petőfit; műveiből pedig a politikai lírát, melynek eredője — szerinte — a költő „fiatalságában”, „rakoncátlanságában” stb. jelölhető csupán. Végelemzésben tehát nem fukarkodott a Petőfivel kapcsolatos elítélő jelzőkben, mert azt tűzte ki céljául, hogy „irodalmi síkon is diadalra vigye a liberális középnemesség 48 utáni politikáját”, s éppen ezért szükségesnek érezte, hogy a legnagyobb magyar költővel szemben hangoztassa: „ízlése és szívemessége nem mindig egyenértékű képzelme szárnyalásaival” miértis költészetének „főereje” „táj-csendélet és genrekepeiben jelölhető”.³⁷

Ez az interpretáció nem veszi figyelembe: Gyulai nem azzal a szándékkal írta tanulmányát, hogy lerombolja a Petőfi-kultuszt, és ugyaneként azt sem, hogy e tanulmánnyal nem csupán „Petőfi átértékelése” kezdődött meg, hanem bizonyos értelemben annak fordította is: ti. Petőfi értékelése *egyáltalán*, mint azt a Gyulainak távolról sem hajbókoló és ellenzéki szellemű külön tudós, Meltz Hugó 1876-ban kimutatta már.³⁸ Mindez persze jótányt sem von le annak értékéből, hogy hosszú évtizedek osztályszempontú ferdítései és hamisításai után Király István mondotta ki elsőként: Gyulai tanulmánya nem kánon, s hogy annak eszmei alapjául a forradalom utáni nemesi liberalizmus szolgál, nem pedig a korábban emlegetett „józan magyar szemlélet”, „nemzeti érdekű tárgyilagosság” és több efféle ködös teória. Éppen ezért most mindössze arról van szó, hogy a megkezdett marxista vizsgálódásokat tárgyiasabb alapokra helyezzük, s elevebb összefüggésbe hozzuk a korrallal, melyre vonatkoznak.³⁹

Ezért, ennek a célnak érdekében szükséges megemlíteni: 1853-ban nem voltak olyan nézetek, amelyek kellő irodalmi-világnézeti-politikai megalapozással hirdették volna, hogy Petőfi fellépésével valami új és kibontakozást ígérő fejlődés indult. Következésképpen

³⁷ Az It 1949. évf. 2. száma alapján (171—173. l.).

³⁸ MELTZL tanulmánya, a Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója, először a Magyar Polgár c. kolozsvári lap 1876-i évfolyamában jelent meg.

³⁹ Készülő Gy.-tanulmányom e fejezetében tüzetesen foglalkozom majd Király István említett cikkének filológiai vonatkozásaival. A tőle idézett Gyulai-citátumok több ponton másképpen hangzanak ugyanis az *eredeti* szövegben; a felsorakoztatott jelzők hangulati, értelmi csengése is több alkalommal más, mint ahogyan az ő kivonata és csoportosítása alapján vélni lehet. Olyan eset is adódik, midőn az általa idézett mondat nem található Gy. tanulmányában, pl.: Gyulai „szükségesnek érezte, hogy a legnagyobb magyar költővel szemben hangoztassa: »Petőfi ízlése és szívemessége nem mindig egyenértékű képzelme szárnyalásaival«. Nem véletlenül; e kijelentés Gy.-tól származik ugyanis, de nem 1853-ból való! Ezt az előregedett Gy. P. mondta, 1883. október 28-án, a Kisfaludy Társaság közülésén tartott Aranyemlékbeszédében, tehát a tárgyalt időszaknál kerek 30 esztendővel későbbben.

Gyulainak nem kellett, nem is lehetett vitatkoznia, legfeljebb az ellenkezőjéről, Toldy Ferencékkal szemben — így:

„... ellenségei sem tagadhatják, hogy [Petőfi] nagyban szélesíté a magyar költészet körét és iskolát alapított. [44]

Költészetünkben a lyrában s illetőleg Petőfinél nyilatkozott leghatalmasban a kor, a nemzeti közszellem. [54]

Nem Petőfi az első magyar költő, ki a népelemet költészetébe fölvette, mert ez éppen úgy kimutatható már Horváth Ádám és Csokonainál, mint a Kisfaludyak, Vörösmarty és Erdélyinél; de annyi igaz, hogy nála jelent meg először teljes erőben, alkotó szellemben s irodalomtörténeti fontosságra emelkedve. Azon változás, melyen lyránk az utolsó évtizedben átment, nagy részében az ő műve. Sok ok munkált ugyan együvé erre, élet és irodalomban, minők: a fölébredt politikai öntudat, demokrata eszmék, tágult sajtóviszonyok, a népszerűség csábító varázsa, mely az országos szónokokról az írókra is elragadt, az ítések és népkutatók munkássága, egyes költők kísérletei; de mégis Petőfi vala a költészetben az összes hatásoknak eleinte mintegy központja.” [89—90]

S rá kell mutatnunk arra is, hogy Gyulai, bár nem látta a Tizek csoportosulásában és a Fiatall Magyarországmozgalomban a határozott forradalmi irányba munkáló tudatosságot, nem látta meg a „jelszót, amelyet Petőfi versek és nyilatkozatok tömegében írt fel a mozgalom zászlajára” mégis észrevette, ha nem teljes mértékben és távolról sem lelkes szimpátiával is; szavai szerint:

„A fiatal irodalomnak tulajdonképpen Petőfi vala képviselője s általában a lyra, mely új hangon új eszméket kezdte pengetni. Petőfi költészete is ez időtől fogva hajlott új stadium felé. Mint a bor, szerelem, természet s a nép egyszerű tömegeinek költője ezután ritkábban szólal már meg. Látnoknak hiszi magát, szemében könny, homlokán sötét fény s az idő méhében küzdő elemektől vesz lázas ihletést.

Új becsszomj támad benne, mely sirjáig kíséri. Eddigi pályájáról azt tartja, hogy az csak megelőzője volt ez újabbnak. Ő azért írt népdalokat, azért énekelte meg a puszták fiait, a kunyhókat és színezte ki a népeletet költészete egész erejével, hogy a *népelemet behozza s uralkodóvá tegye a költészetben, mi aztán nem maradhat következmények nélkül másnemű viszonyokra nézve sem*. Most itt az idő eszmékkel lépni ki s oly költővé válnia, kinek dalai a gyűlés-termekben, szavazatoknál a követelővé vált kérvényekben találják meg refrainjüket.

Ez időtáiban barátjaihöz írt levelei mind e gondolatkörre utalnak ... (Az aláhúzás tőlem való.) [65—66]

Végül, hogy „a Petőfi-képből ki kellett rekeszteni[e] a forradalmár Petőfit” — igazság, de csak „végső soron”. Az odáig vezető utat ilyen leírások tarkítják ugyanis:

„Az arisztokráciát és nemességet soha sem nézte jó szemmel s előjogaik összeomlását senki sem óhajtá jobban a két hazában [Magyarországon és Erdélyben], mint ő. Éppen úgy büszke volt nemtelen [nem nemesi] származására, mint címére lángeszének. A hűbéri intézmények romjain egy új világról álmodozott, új elvek hatalmáról, s ő, saját életének legalkalmibb költője, a világ minden kincséért sem adta volna lantját a hatalmasok zsoldjába. Ez volt fő büszkesége. Egyetlen hatalmas embert sem énekelte meg, kitől pártfogást remélhetett volna, még a népszerű szónokokat sem, csak barátait, eszméit és kedvesét. A népet választotta Maece-násának s lantja csakugyan hatalommá kezdett emelkedni.” [33—34]

Az imént említett második koncepció Heller Ágnes-től származik. Ami ebben jó, Király István négy évvel korábbi tanulmányára épül, ami pedig rossz, az legendáriumba illő. Elképzelései derekasan elrugaszkodnak a valóságtól; adatait több alkalommal alárendeli elveinek; célja ebben jelölhető: vádolni Gyulait ott is, hol nem érdemi pedig, s glorifikálni Erdélyi Jánost — egy ekkor még nem létező párt ellen folytatott, messze túlértékelt „harcával”. Tétélei: Gyulai és Erdélyi tanulmányai szöges ellentétben állanak egymással. Gyulai, mivel képtelen volt arra (nem erkölcsileg, *hanem nota bene! objektíve*), hogy eltagadja Petőfi munkásságának esztétikai értékeit, mindvégig „azon igyekszik”, hogy „kizsigereljen Petőfi munkásságából mindent, ami forradalomra, plebejus politikára vagy a nemzeti függetlenségért vívott harcra még csak emlékeztet is” stb. Erdélyi viszont — szerinte — ennek

ellenkezőjét tette: Petőfit népi költőként össznemzeti költőnek minősítette; példájában „a népi költő betörését ünnepelte a nemzeti politika porondjára.” S ha nem értette is meg Petőfi igazi politikai és esztétikai jelentőségét, mégis az első kísérletet tette arra (48 után), hogy Petőfi költészetének problémáját legalább „helyes irányba vesse fel” s ezáltal hirdesse: Petőfi a magyar népe, nem a „nemzetietlen nemzetieskedőké”.⁴⁰

Látni fogjuk azonban, ahogyan meg-megfigyelhettük már az eddigiekben is: a valóság, ettől eltérőleg, másképpen festett; nézzük tehát a további tényeket.

*

Mindkét tanulmánynak közös jellemzője: Erdélyi János és Gyulai Pál vállalva igyekeznek közel férkőzni hősük egyéniségéhez. E szép tünetek kellő alapja van.

Évekkel korábban egyaránt figyelték Petőfi pályafutását; az idősebb és sokkal műveltebb Erdélyi tudatosan, tevélegesen inkább, a fiatalabb és akkor még jóval képzetlenebb Gyulai kevésbé, ám az elvek iránt érdeklődő, helyüket kereső fiatalemberek buzgalomával. S végül: ismerték Petőfit személyesen is, noha különböző mértékben.

Erdélyi gyakran találkozott Petőfivel, jól megfigyelhette közéről is; Gyulai csak elvétve látta: egyszer Kolozsvárott, még 1847-ben, majd pár alkalommal Pesten, a forradalom idején, de közelebbi kapcsolatba sohasem kerültek.

Erdélyi tehát valamivel több adattal és gazdagabb élményekkel rendelkezett cikke írásakor, mint Gyulai, akinek éppen ezért igen elmélyült tanulmányokkal kellett megközeleltítenie témáját. Esélyeik, mégis, majdnem egyenlők voltak. Erdélyi mindig tempósan készült a munkára, de aránylag gyorsan írt (elvétve igen nehézkesen, bonyolultan); Gyulainak valamivel több ideje volt (írásait viszont gondosan javígtatta, s amit hiányosan tudott még, pótolta szorgalommal).

Csak egy ponton különböztek, de itt alapvetően. Erdélyi a műbölcséleti iskola neveltje volt, Gyulai pedig a műtörténetihez vonzódott; ekkor már tudatosan. Amaz bölcséleti fogantatású és lélektani irányú portré megírását vette feladatául, emez a genetikus módszert követő lélektani árnyalású, irodalomtörténeti értékelést. Erdélyi hite egész komolyságával vallotta: az „ítészetben” a „tekintély, divat, napiszerűség s mintákról lehímvett [lehúzott] modor főszerepet játszanak”, s ezért „jó oldala, hogy valamely eseményt történetébe emel vagy lehurroghat; de gyarlósága, hogy szemközt állít egymással idők, elméket, s egyiket a másik hátrányára ítélgeti; démonilag szólva: összeveszti a jókat. Így a kritika [általában: a nem műbölcséleti alapozású vizsgálódás] tud, de a más rovására.” [149]

Gyulai pontosan az ellenkezőjét hirdette. Tőle várhatóan polemikus éllel, tárgyiasítva. Gondolatait egyenesen Erdélyinek, az 1847-i Magyar Szépirodalmi Szemle egykori szerkesztőjének címezte: a Szemle „inkább akarván az irodalom areopágja [legfőbb bírója], mint vezére lenni, némiképp izolálta magát a kortól. Mervé műphilosoph helyett többször kellett volna műtörténésznek lennie, hogy tanait módosíthassák a nemzeti élet nyilatkozatai, melyek jól, rosszul kezdtek megtalálni művészi formájukat.” [54] S hogy vitázó szándéka felől senki se kételkedjék, másutt megemlítette: „Talán eszmecserére nyújtok alkalmat, oly nézeteket pendítve meg, melyeket jelen irodalmi körülményeink közt nem lehet eléggé vitatnunk.” [20]

Vizsgálódási módszereik előre meghatározták lehetőségeiket, érdeklődésük határmegyéit és kompozíciós elgondolásaikat is.

⁴⁰ E megállapítások ezen könyvecske bevezetőjében olvashatók: Erdélyi János válogatott esztétikai tanulmányok. [Bp.] 1953. 20–21. — E. J. tanulmánya itt is olvasható, magam azonban az alábbi kiadványt használtam: Szemelvények Erdélyi János kritikáiból és tanulmányaiból. XIX. századi líránk történetéhez. Kiadta ERDÉLYI PÁL [E. J. fia]. Bp. 1901. 236 lap. Ezen túl, az Erdélyi-tanulmányra vonatkozó és []-be tett index-számok e kiadványra utalnak.

Erdélyi könnyebb helyzetben volt, mert kevesebbet vállalt. Némi hangulati bevezetés után („Petőfi . . . mint futócsillag, mint meteor, mely nem alakulhatván új világgá, elmegy, nem tudni: hová, nagy fényesen” stb.) mindössze legfőbb nézőpontját vázolta fel, hogy ti. Petőfi ifjúságára nem a „vér” és „hús” örömei jellemzők; hogy az művészi és eszmei tekintetben a „legszebb”, ahogyan teremtőelméje is a „legeredetibb” — mindezekért tehát: Petőfi „nem volt rejtély másképp, mint tehetségében” — és máris helyben volt. Korábbi tétele a „nagyobb idomú és izgalmú elmék” virágzásáról ezzel még mélyebb értelmezést kapott, s ennyiben alapjául szolgálhatott már a további vizsgálódásoknak. Ha az ilyen elmék sorsa ugyanis „megjelenni; midőn ’megnézvé az eget és földet’ eltávoznak a magok útján, s mint szellem bontakoznak ki azon ellenmondásból, mely köztök és a világ között kifejlődött, hagyván a kicsinyt és középszerűt díszíteni a nap alatt” — Erdélyire csak az a feladat hárult már, hogy kevéske történeti háttérrel és valamennyi ehhez járuló lélektani-esztétikai vizsgálódás árán sorba vegye az életmű legfőbb vonatkozásait. [440] Úgy mint: az ifjúságnak általában (és benne Petőfinek) a köreszmék iránt mindenkor tapasztalható vonzalmát és szilárd önbizalmát; e jellemvonás társulását a tehetség iránti fogékonysággal és eredetiséggel; az így támadt Petőfi-kép kapcsolatait az irodalmi köreszmékhez, kortársakhoz és bírálókhoz; majd e jellemrajz koronájaként: Petőfi teremtőerejének legfőbb vonásait (nemzeti tudat, népiesség, nyelv, kompozíció stb.), s végül Petőfi életművének elgondolt szakaszait: 1. pályakezdés — népdalok kora, 2. a harmonikus fejlődés időleges megbomlása: *Felhők* korszakig, 3. politikus korszaka, politikai lírája.

Gyulai — szöges ellentétben Erdélyivel — merőben történeti oldaláról fogta fel témáját; az adott viszonyok közt a mindenképpen nehezebb, ám nagyobb hasznot ígérő megoldást választotta. Tartott hatalmas vállalkozásától, kissé védekezett is: „Hiányos kísérlet ez, oly mű, mely több okból sem kimerítő életrajz, sem valóságos eszmék, akár külalak tekintetében nincsenek nagy igényei . . .” [20] De szerénykedett csak; igenis, nagyigényű programot adott: „Néhány cikkben életrajzát fogom adni az 1847-ik év végéig. Oykor részletekbe bocsátkozom, mindenütt kísérve jelleme és költészete fejlődését, mennyire hiányos adataim engedik. Szólni fogok műveiről és az irodalmi viszonyokról, melyek közt föllépett és hatott. Végül azon körjeleket érintem, melyek, mint az általa alapított iskola torzításai, mutatkoznak lyrai költészetünkön.” [Uo.]

Bizonyára megfordult fejében, hogy mindezt nem lehet egykönnyen és röviden megoldani. Tudhatta, hogy a tények, összefüggések és adatok légiójával kell megküzdenie, s tegyük hozzá mi: *minden előzmény nélkül, elsőként.*

Átgondolhatta, hogy járatlan útra lép, hol az elkövetett hibákat a pioníroknak járó jogos engedmények szépíthetik, mégis olybá vette munkáját, mint aki versenyezni kél elődeivel. Nem a szépen csengő frázisok kedvéért írta előszavában: „Jegyenek bár ítéleteim, széptani nézeteim hibásak, adataimnak értéke van, mert azokat gondos utánjárással szedtem össze, ítélettel válogattam meg, s mindegyiket hiteles forrásig tudom visszavezetni.” [20] A jogos öntudat, a filológiai biztonság hangja ez, mely a megállapítások mellé önbecsülését, a munkára fordított energiát nyújtja biztosítékul.

Az anyaggyűjtés során többekhez fordult segítségért. Arany Jánost 1853 nyarán kereste meg, a látogatások alkalmával; Pákh Albertet és Pálffy-t hasonlóképpen élő forrásának vette; Orlai-Petrichet és a hírhedt Szeberényi Lajost nemkülönben, és még sok mindenki mást, mint Jókait, Lévyt, Bérczyt, Bulyovszky Gyulát és így tovább. Orlai-Petrichtől és Szeberényitől szinte egy-egy füzetre való visszaemlékezést kért és kapott. Ezek ma is megvannak; összevetésük Petőfi-tanulmányával azt bizonyítja: elmélyült kutatásokba fogott; a legapróbb vonatkozásokat is tőle telhetően felderítette, ha másképp nem, lélektani oldalukról.⁴¹

⁴¹ Az Orlai-Petrichtől és Szeberényitől kapott anyagot említi: Fontes IV, — regesta: 1854.

Az sem mellőzhető, hogy eltérőleg Erdélyitől, nemcsak az addig megjelent *Összes költeményeket* vette vizsgálódásai alapjául. Lehetőségei szerint Petőfi akkor még kiadatlan vagy össze nem gyűjtött verseit is felhajtotta: napilapokból, folyóiratokból és kéziratokból. [12] Prózáját hasonlóképpen, s nem mondhatjuk ma sem, hogy vizsgálván azokat, rosszul ítélkezett volna.

E gazdag tárgyi forrásokhoz járultak emlékei, hallomásai és a legendák, melyek külön-külön is legalább annyi töprengésre kényszeríthették, mint az előbbiek.

Feltehetőleg gyakran került olyan helyzetbe, midőn éreznie kellett: az adatok és a tények hiába fedik látszólag pontosan egymást, valami baj van mégis, mert az előállott kép lélektanilag kétes. Erdélyi Jánoshoz hasonlóan neki is el kellett jutnia a törvénytörő felismerésre (Erdélyi véleménye): „Petőfi, az annyira szeretett költő, és sokképpen ítélte egyéniség, összehozhatatlan ellentmondásban fog vesztegelni előttünk mindaddig, míg lélektani fáklya nem világít körülötte.” [140—141] Ez annál is inkább feltehető, mert tanulmánya tükrében igen erősnek bizonyult ő is az ilyen vizsgálódásokban. Kutatásai során megannyi finom megoldásra jutott. Elképzeléseinek, leírásainak hitele már a kortársak figyelmét is felkeltette; megfigyeléseinek és finom tapintatának pontos összjátékát ma is élvezni lehet. Nem hiába szemlélté már 1847-ben is: micsoda ellentétekből áll Petőfi közzsájon forgó élete, és nem ok nélkül érdeklődött Petőfiné iránt, *háttérben* a halott Petőfivel (1850), lassú töprengése meghozta gyümölcsseit.⁴²

Bizton állítható: 1850/51-től határozottan nyugtalanította a Petőfi-kérdés. Emberi és irodalmi vonatkozásokban egyaránt; de mégis másképpen, mint a kortársak nagy többségét, mert elsősorban nem a kuriózum és a felületes politikum vagy az ún. „zseni-probléma” nézőpontjából. A benne dolgozó érdeklődési inger ennél sokkal mélyebb gyökéretű volt és alkatiilag is bonyolultabb. Állandó és belülről kényszerítő erővel tartotta uralma alatt; valósággal űzte az újabb és újabb tanulmányokba.

Gyömrői, 1850. évi töprengése alig egy esztendő múltán felismeréssé érett. Gyermekkori bizalmasának, Szász Károlynak jelezte elsőként: „Én Pákh-val igen jól vagyok, sok jó órát töltök nála, s kivált, ha Petőfiről beszél, kinek ő legjobb s legrégebb barátja volt, s ki *Végszóhoz* című költeményét hozzá írta, akár reggelig elhallgatom. Mi s velünk együtt a nagyközönség félig sem ismertük Petőfit. *A legkülönösebb s legérdekesebb jellem, de annyi ellentmondásokkal teljes, s oly majdnem megfoghatatlan, hogy az egyes vonásokat egy hűn kerek egészé nem tudja olvasztani a legfogékonyabb lélek sem.*”⁴³

Négy hónappal később Arany Jánosnak tárulkozott meg. Petőfi — hangsúlyozta — „érdekes és sok tekintetben félre ismert jellem; ő nagy költő, ki korszakot alkotott, s a szellemkincs, mit hátrahagyott, méltó, hogy becsüljék . . . A közönség megadta már az elégtételt: salonokban és kunyhókban egyaránt éneklék dalait. De az irodalom egy tekintélyes része még most is ignorálja. Csak a műltra, csak addig néz, meddig ő hatott, s nem akarja észrevenni, hogy mellette egy ifjú irodalom nőtt fel, melynek egyik legnagyobb s — fájdalom — korán elveszett hőse nagy jövőndőhöz nyitott utat, mert a magyar irodalom nem volt, hanem lesz. Ideje, hogy előlépjön. Ha följegyezte Petőfi tévedéseit, magánélete bizarrságait, ingerlet szülte hiú kifakadásait, jegyezze föl nemes érzéseit, nagy törekvéseit és szent hagyományát is, s tűzze föl örökzöld koszorúját ama hideg homlokra, melyet míg élt, csak félignyílóval díszített, legtöbbször pedig megrugdalt.”⁴⁴

⁴² Leveli Szász Károlyhoz, a püspökhöz; Kolozsvárt 1847. december 1-én, ill. u. ahhoz; Gyömrő 1850. július 14-én és szeptember 14-én. Fontes IV, 33, 34—35, 50—51, 55—56.

⁴³ Levele Szászhoz. Pest 1851. január 20-án. Fontes IV, 69.

⁴⁴ Néhány nap Erdélyben c. tárcájában ír így, A. J.-nál tett legelső látogatásával kapcsolatosan (Pesti Napló, 1851. június 14-én). Hogy ezt csakugyan elmondta Aranyinak, maga tesz róla tanúságot: „ezt megmondám neki is” — írja.

Ezt követően, alig pár hét múlva, gondolatai magasabb szinten zárultak vissza önmagukba; tapogatózása felismeréssé fejlődött, és formáját is megkapta: szükséges, hogy „*avatott kéz írja meg életét*, s egy szenvedély nélküli ítésként mutassa be.”⁴⁵

Az alkotói szándék bár kaeszkaringós, mégis példás fejlődése volt ez, mely a vállalkozásban talált önmagára. Érdekes lenne tudni, hogy e folyamatban minő szerepe volt a tudatos elemnek, illetve az akaratlan spontaneitásnak. Főleg azért, mert esetenként számolható azzal, hogy a szükséglet kimondása általában több az egyszerű kijelentésnél, és munkára, helytállásra kötelez. Egyszer-másszor a baráti kényszer is erre szoríthatta. Pákh Albert — például — elolvastván gondolatait, nyomban tollat fogott, hogy levéllel ostromolja: „Hiszen Ön . . . érző szív is, bátor lélek is, férfiú is; s nemcsak szeretetreméltó, hanem okos, erélyes foglyista is. Azon gondolattal fogok most elaludni, hogy Ön a kezdeteknél megállapodni nem fog . . .”⁴⁶

És Pákhnak, ki *belülről* is jól ismerte Gyulaít, igaza lett. Mindaz a kavargás, a talányok mindama hosszú sora, mely folyamatosan nyugtalanította őt, lassacskán letisztult. Erdélyihez hasonlóan birkózott meg a számára — és mások számára is — oly izgató ellentmondások sorozatával. Alig különböztek. Vagy ha különböztek is, talán annyiban csak, hogy Erdélyi a nagyobb összefüggések világánál dolgozott, műbölcséleti-lélektani alapon. Hogy minő formában — más összefüggésben idéztük már. Amit kiegészítésül még számba kell vennünk, ennyi:

„Ha mind[a]zon nagy ellenmondásokat, melyek a gyűlölet és szeretet, az ízlés és ízléstelenség végsarkai közt lapdaként játszottak Petőfi Sándorral, s magát magának tették ellebébe [olvasóimat az ő] ifjúkorára utasítom, [bár] azt fogják mondani: más is volt ifjú, és fájt neki a méltatlanság, az élet hidegsége, a világ közönye; és talán nagyobb lelkierő és költőibb kedélyre mutat, megbírni a fájdalomt szenvedő nyugalommal, mint keresetlen szavakban mérgelődni, s ditirambi féktelenséggel zajongani minden ellen, mi talán nincs éppen inyünk szerint életben, művészetben. — És bár e szavak sok igazságot foglalnak magokban, mégis egyedül a költő fiatalsága az, melyre mind erényeit, mind hibáit hárítom . . . Az ifjúságnak egy előjoga van [ugyanis] minden népek és idők meggyezése szerint, az, hogy szabad neki hibázni. Az ifjúnak szabad eltagadni mindent, ami nem ő: embert, véleményt, intézkedést . . .” [142]

Gyulai másképp jutott el céljához. Ő tapasztalati embernek mutatkozott inkább, és viszonyításokkal, az adott helyzetnek árnyalt újraidézésével „húzta le” megállapításait. Módszere azonban távolról sem szolgált hátrányára, ahogyan Erdélyi eljárásáról sem állapítható meg, hogy eleve jobb lett volna az övé. Dolgozatának szétszórt, hajszálfinom lélektani fejtegetései alapos pszichológiai tanulmányaira és megfigyeléseire vezethetők vissza.

Petőfi ellentmondásos egyéniségének néhol ún. „tudat alatti” rétegeit vette célul s általánosította egy-egy lélektani csomópont, mint nevezetesen a Csapó Etelka-idill, tárgyalásakor: „Egy barátja, ki éppen nem szokta kímélni gyöngéit, egy napon, midőn éppen a temetőig kísérné [a „gyászoló” Petőfit], kérdé tőle: ugyan miért epezted magad annyira, hisz alig ismerted azt a leányt? Petőfi felbőszült és sokáig nem szólt barátjához. Ő rendszeren mily hamar megharagudott, éppen oly hamar kibékült, ha a sértés nem nagy dolgok körül forgott, s *ezt mindég úgy tevő, hogy maga sem tudta miképp teszi.*” [36] Más alkalmakkor viszont, hasonló helyzetekkel kapcsolatban, az alkotói én alakulását szemelte ki vizsgálódásai tárgyául: „Ép esze s élénk műérzéke hamar felfogott mindent, s többet hallgatott az okos szóra, mint általában gondolják. Nem javított költeményein, bármint hibáztatták, sőt annál makacsabban ragaszkodott hozzájuk, s tüstént kiadta, de később összes gyűjteményében mégis mellőzte . . . Mit róla az ítések, barátai s a tekintélyek mondtak, nem vette látszólag számba, de ha valami

⁴⁵ Uo., de immár nem a látogatás idejére vonatkozólag; e felismerésre, cikke tükrében, akkor (májusban) gondolt csak, míg most, cikke írásakor, júniusban tehát, felismerését kimondta már.

⁴⁶ Levele Pestről, 1851. július 6-án. Fontes IV, 85.

olyan volt bennük, minek igazságát érzé, *az öntudatlan munkált lelkén*, később nem maradt következés nélkül, *de mindez úgy történt, mintha ő maga jött volna reá.*" [45]

E sort bőszégesen folytathatnók még. Legyen elég azonban és megpendítése anr. ik: túl az ügybuzgó anyaggyűjtésén, lélektani felkészültségének tudható, hogy aránylag keveset hibázott mind életrajzi, mint karakterológiai vonatkozásokban. Ne mérjünk persze a mai, előrehaladott kutatások fényénél, bár így sem lenne tengernyi a módosításra szoruló abban, amit leírt. A feltűnő az, hogy Ferenczi Zoltán, aki tüzetesen ismerte a témát, a kutatások 1908. évi állásához képest csupán 12 helyen módosította Gyulai megállapításait; ebből kilencet tagadólagosan, hármát pedig az árnyalás igényével! [99—126]

Am bizonyos, hogy ezek a tényezők, ún.: lélektani ismeretei (nyugtalan érdeklődése Petőfi iránt) és alapos tárgyi felkészültsége általában a felszint, kritikus felkészültsége és munkássága egyik oldalát mutatják csak. A történetiség köntösébe burkolódnak ugyanis, és elpalástolják közös eredőjüket, ösztönzőjüket, melyet elmellőzni lehetetlen: a világnézeti meg határozott, az ideológiai elemekkel szüntelen kölcsönhatásban álló *műélményt* (melynek hatása különben nemcsak Gyulai tanulmányában tapasztalható, hanem Erdélyi írásában is).

E jelenség pedig kétféleképpen mutatkozik meg tanulmányaikban, annak ellenére is, hogy Petőfi életműve minden kétséget kizárólag hasonló élményekkel szolgált mind Erdélyinek, mind Gyulainak. Éppen ezért: ami e tekintetben is eltérhette őket egymástól, ismét módszereikre vezethet vissza; a műélmény a műbölcsész Erdélyit *szinte sugalmazta csak*, a műtörténész Gyulait viszont arra *kényszerítette*, hogy kiváló pályatársának következtetéseitől — ha mégannyira hasonló ideológiai ketrechben vergődtek is — részben eltérő eredményekre jusson.

Értekezéseikre, a műélmény tekintetében, az jellemző ugyanis, hogy ameddig hűen követték a viszonyok kényszerűségéből és korábbi fejlődésükből következő elveiket, gyakran elvonásokra, korlátozásokra kényszerültek. Csodálták Petőfi művészi teremtőerejét, megkötésekkel persze, elvi-világnézeti megfontolások alapján. Gyulai például az őszinte meghökkenés hangján fedezte fel (nemhiába zárta már kalodába lírikus indulatait): Petőfi „mindenből verset csinált"! S hiába fűzte hozzá, jómagának is mondott hidegvizes zuhanyként: „Gyakran pusztá szeszélyét is költészetnek vette” — mégis meghátrált, mert beismerni kényszerült — élménye nem hagyta nyugton: „Azonban leggyöngébb verseiben is érdekes, szellemdús, mint Heine.” [31] Máshol egyértelműleg ujjongott viszont, mintha „második énje”, a műélvező beszélt volna belőle. Ilyenkor alig bírt magával, s bár mindössze jellemezni akart, gondolatai vallomássá kerekedtek:

„[Petőfiben] minden iz egy költő volt. Iskolában, őrhelyen, úton-útfélen, nyomorban, kényelemben költött. Ez volt gazdagsága szegénységében. Reggel fájdalmait panaszkolta, este már pajkos dal lebegett ajkain. Viszontagságteljes élete kifogyhatatlanul újabb meg újabb anyagot szolgáltatott költészetének. Acél kedélye soha sem veszté el ruganyosságát. Minden nyomás dalt pattantott elé. Mintha minden csak azért történnék vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen. . . [30] a költészet [számára] nemcsak művészet volt, hanem életszükség is, maga az élet. Ha érzett valamit, annak hangot kellett adnia, — egyébre aztán keveset gondolt. Énekelni volt rendeltetése, s mindég követte ösztönét. Költeményeiből csaknem megírhatni életrajzát. Alig van mozzanat életében, minek emléket ne állított volna.” [45]

Erdélyi János dolgozatában hasonló jellegű paradoxonok figyelhetők meg, és ugyancsak az életmű — az átélt műélmény és a világnézeti korlátozások kölcsönhatásaként.⁴⁷

⁴⁷ L. az említett kiadvány 139—140. lapját, „az erkölcsi világ történetei összefogóznak a természet dolgaival” kezdetű részt ezen szakaszig: „tetteik által hatnak mindörökké”. — Az írt gondolatokkal szöges ellentétben áll, hogy másutt a forradalmár Petőfit, Petőfi forradalmi költészetét ítéli el viszont, l. a 154. oldalt.

A továbbiakban azonban távolról sem ez a helyzet. Mindössze addig jártak még „egy úton”, míg egyaránt kimondották: Petőfi életművére a *belső harmónia* jellemző (a lélektani magyarázatok után esztétikai síkon is fel kellett oldaniok az ellentmondásokat).

Erdélyi például, ki arra készült már, hogy végelemzésben elítélje Petőfiben a forradalmár lírikust, teoretikus rövidséggel vallott e felismeréséről, mint aki vizsgálódása egyik legfőbb eredményét bocsátja közképre: Petőfi „nem volt rejtély másképpen, mint tehetségében.” [141] Gyulai viszont szépírói körülírással válaszolta meg ezt is (hisz' életrajzi tanulmányt írt): Petőfi „széptani elvei szoros összefüggésben voltak politikai elveivel . . . Mindenben lyrikus volt, ki a szerint ítél meg mindent, amint érzésein visszatükröződött . . . amint magánkörben nyilatkozott, úgy szólt az irodalomban is.” [33, 46]

És ezzel válaszüthoz értek. Innen már Gyulai lépett csak tovább. Mivel ő konok műtörténéző volt, mérlegelnie és vizsgálnia kellett: Petőfi — kinek életművére e tapasztalt és imponáló harmónia jellemző —, hogyan, mi úton-módon személyesítette meg műfaját; ha kellő klasszicitással, megszorítások nélkül, úgy példájából mit „húzhat le az ítéset”?

Élete egyik legnagyobb, jövőjét is meghatározó felismerését kellett leírnia, meggyőződésből, az önámítás gyűlöletével: Petőfi nem tartozott ama költők sorába, kiknek „emelkedett világnézetek által fékezett” képzelmen „zavartalan tükröződik vissza az élet”, s hogy ez távolról sem véletlen jelenség. A tapasztalat azt bizonyítja ugyanis, hogy „a magyar költők közt alig van egy, ki ilyen legyen, s a l y r a s z ű k k ö r i s e r r e.” Magyarországon különösen, mert „nálunk a legnagyobb és a legépebb tehetségekre is egy lidércnyomásnak kell nehezülnie . . .” Ennek következménye pedig, hogy a magyar költőt, szinte mindenkor, „egy fájdalom fogja sírjáiáig kísérni, mely zavarólag hat fejlődésére. Ez viszonyaink átka.” [77—78] És ez köznapi nyelven annyit tesz, hogy Petőfiben hiába testesült meg az igazi lírikus, a „közvetlen érzelmi állapotok” megéneklője — mondanók ma: a klasszikus lírai közvetlenség —, életműve arról tanúskodik csak: az adott korviszonyok közt a lírát, a legszubjektívebb műfajt nem lehet kordában tartani, ún. „emelkedett világnézetek” által megzabolázni. (Ha mégis erre kerülne sor, az erőszak önmagát bosszúlná meg; a műfaj legjellemzőbb vonása, az alkotói én közvetlen és érzelmi telítettségben alapuló megtáruzkodása válna lehetetlenné vagy hamissá és torzítottá.) Szükség volt hát a lehetőségek körét, változatlanul a műélmény baljós árnyékában. Gondolati körét, ha a törvényszerű ellentmondás kelepejéből ki akart menekülni, át kellett csúsztatnia a líra tárgykörébe tartozó más műnemek szféráiba. Evégből állapította meg, s immár meggyőződésből és „viszonyaink átkából” egyaránt következőleg, hogy Petőfi költészetének legfőbb értékei a táj-, csendélet- és genréképekben jelölhetők. [53] S ezzel újat, korlátozott voltában is korszerű elméletet éppen úgy adott, ahogyan egy, a jövődől távlatait tekintve retrógrád törekvéseket szolgáló elmélet-csírát is. Korszerűt és szükségszerűt annyiban, hogy az 1849 utáni első két évtized nemcsak hazánkban, hanem szinte Európa-szerte a líraellenesség jegyében telt el; a jövőt illetően talmi értékűt pedig ama tekintetben, hogy amit *ekkor* meggyőződésből és szükségből egyaránt mondott ki, azt *utóbb*, a viszonyok megváltozásával is szentírásnak vette, és megátalkodott, megsontosodott önnön elveiben (ahogyan követői is, s hogy miért: szemléljük még).

Egyelőre maradjunk meg ennél: íme, műélményének szoros következménye; kulcs ahhoz, hogy líraelméletét miért nem dolgozhatta ki sohasem olyannyira, mint dramaturgiai rendszerét vagy eposzelméletét; s íme, Arany János iránti rajongásának, vonzalmának egyik legfőbb indoka is. Bizonyosan e komplex felismerésből következett, hogy hovatovább már két éve pedzett felismerését kimondta végre tétélesen is: Petőfi és Arany csak népies költőkként, a népnemzeti irodalom fejlesztésében jártak együtt, különben „nem egy csillag vezette őket. Arany epikus, a mesealkotás, plasztika és jellemfestésben nagy s annyira objektív, minő egy magyar költő sem. Petőfi lyrikus, a közvetlen érzelmi állapotok költője, önmagáé és koráé, és subjectivitása, noha a legváltozatosabb, oly erős, mint szenvedélyei az életben . . . [Petőfi és Arany] csak afelett versenyezhettek: melyik nagyobb költő a maga nemében.” [69] És bizo-

nyára az sem a véletlen dolga, hogy eszmélkedésében ilyen ritmikus ismétlődések követték egymást.⁴⁸ Hiszen a Petőfi/Arany-probléma már 1851-ben sem önmagában és önmagáért foglalkoztatta, hanem akképpen, hogy töprengéseinek hátterében állandóan ott bujkált a nyugtalanító gondolat: mit értsünk a népies irodalom lehetőségein; mivégre legyen népnemzeti jellegű a magyar irodalom?

Most újból e pontra jutott, csak helyzete logikájából következőleg magasabb szinten, felkészültebben. És részben nehezebb körülmények között; összefüggésben a 49 utáni irodalmi népiesség első nagy válságával, a Petőfi-epigonok törekvéseivel.

Helyzete illetően alakulásában a törvényszerűség mutatkozott meg. Ekkor, 1853 végén másképpen nem is tehetett volna már, minthogy kapcsolataiban vizsgálja a népies irodalmat annak vadhajtásaival; hogy az utóbbiakat irtogatván, újabb viszonyítások árán jusson el a népnemzeti teória immár lényegi megfogalmazásához.

Emberi bátorságára és kritikusi elszántságára mi sem hint világosabb fényt, minthogy tiszta öntudattal vállalta ezt is. Noha számolt vele: darázs-fészekbe kell nyúlnia. Láttá, mert látnia kellett az epigonköltészet kétarcúságát; az egetverő nivótlanságot és irodalmi felelőtlenséget egyfelől, s ugyanakkor a nemzetserkentő, nemzetmegtartó funkciót másfelől, mely esetenként az előbbi, visszataszító álorcában mutatkozott meg.

Mint az epigonok királyának, Lisznyai Kálmánnak esetében is. Őt nem ismerni lehetetlen volt, s őrla véleményét nem alkotni, bármilyet is, nem lehetett. Róla még az irodalmi érdeklődésű iskolásgyermek is tudta, hogy mifajta ember. Kalandos élete, ahogyan Petőfié is, közszájon forgott. De mennyivel másképp és másért!

Lisznyai majmolta csak mesterét. Bár tiszta szívvel, és alapjában naiv jóindulattal. De ha sorsa úgy hozta, elég volt neki egy jól sikerült „dalidó-út”, egy kevéske borral fűszerezett hazafiúi lelkesedés, no meg egy halványuló emlék arról, hogy Petőfi megénekelte egyszer Magyarországot, a bokrétát isten kalapján, és tüstént nyakon csipte az ihletet.⁴⁹ Fokossal kezében kurjantott egyet, és írta máris, nekibúsult, „magyaros” jókedvvel: az atyaúrsten nyájas angyalkái szívesen lesétálnának a Nagy Magyar Alföldre — melyet az isten különben tükréül használ —, de nem teszik. Attól tartanak ugyanis, hogy megszeretik a bájdeli magyarhont, a szerelem, a barátkozás, az életadó jókedv és a nemzetiség hazáját — s „elfelejtnek” visszamenni az égbe.⁵⁰ Az *Alföld* helyett, a példa okán persze, Tóth Kálmán *Kinizsijét* is számba vehetnők. Az effajta verselmények több tekintetben egyivásiak ugyanis; I. Arany közismert levelét arról, hogy Tóth miképpen lopta meg az ő *Toldi*ját. (Adott esetben hasonlót írhatott volna Petőfi is — Lisznyairól.)

Bárgyú dolog ez; semmi más, mint piros-fehér-zöldre mázolt ostobaság. A baj csupán annyi, hogy erre is szükség volt átmenetileg, és ezt az élet bizonyította be. Kinek tetszett, kinek nem, megtörtént. Az olvasók tekintélyes része örült az effajta hebehurgyaságoknak, s álomba ringatta magát — 1849, Világos árnyékában.

Vették hát nyakra-főre a *Palóc dalokat* és a hozzá hasonló „műalkotásokat”. És az eredmény? — boldog isten! Ma is csodálkozni- és szomorkodnivaló: Lisznyai verseiből egy esztendő alatt 6000 példány kelt el! Az igazi érzéseket sugárzó valódi költészetből, mondjuk Arany János *Nagyidai cigányok*jából alig-alig vásároltak viszont; Vörösmarty költeményeiből hasonlóképpen.⁵¹ Ezért is kellett a tisztító, a józanító szó, hogy valaki belekiáltsa már ebbe az értékeket devalváló és magyarkodó tobzódásba: netovább! S hogy Gyulai vállalkozott erre

⁴⁸ Néhány nap Erdélyben c. tárcájának (1851) e részlete: „érdekes látvány lehetett e két férfiú együtt mit maga is sajnált, csak megbánni szégyelle”, illetőleg tanulmányának e szakasza: „Tartós barátság fűzte őket együvé sok gyöngéd viszonyt széttépett” majdnem szó szerint egyezik.

⁴⁹ Találójellegzését adja JÓKAI Lisznyainak Az én kortársaim c. kötetében.

⁵⁰ L. Az Alföld c. versét.

⁵¹ Arany munkájából, Müller Gyula könyvkiadónál, 1863-ban már 600 példány hevert eladatlanul. Vö. AJ ÖM III, 333.

(nézzük helyzetét újabb oldaláról), azért az eddigieknél is fokozottabb tiszteletünket érdemli. Tudatában volt ugyanis: fiatal íróársait és tegnapi ismerőseit, pajtásait kell megtámadnia.⁵² Vállalta azonban, amit sorsa kínált, mert jobban szerette az elvek tisztaságát a szellembénítő számítgatásnál, az elvtelenek ezen örökös narkotikumánál. Későbbi hitét biztosan vallotta már; önmagával kívánt békében élni, nem a nagyvilággal.

*

A felkészültek biztonságával kezdett akciójába; az epigon-tábor tevékenységének differenciált hatását, illetőleg e hatás politikai oldalát körültekintően szemlélte: Petőfi „eszménye volt az akkori ifjúságnak s az még a mainak is” [71], — „lyránk annyira magyar lett, hogy csak sallangos . . . szilaj gyermekessége nem más egyéb, mint a nemzeti szellem [ti. a nemzeti közérzet] aléltsága” — „napi sajtó annyi fényoldalát mutatta be az újabb lyrának, hogy nem fölösleges az árnyoldal is; annyiszor szólott úgynevezett hazafiúi szempontból, hogy szükséges legalább egyszer a széptanít is megpendíteni.” [94]

Hogy ezeket írván minő „alkotásokra” gondolt, közvonalaztuk. Éppen ezért, hogy akcióját *nem erről* az oldalról kezdeményezte, az fejlett taktikai érzékének dicséretére szolgál. Bizonyára megérezte: egykönnyen ítélhet igazságtalanul — igazságában is.⁵³ Oly oldalról fogta fel tehát mondanivalóját, amint az céljára a legjobbnak ígérkezett, az esztétikairól: „Mellőzöm [Petőfi] politikai és epikai költeményeit — írta. — Költészetének csak azon oldaláról akarok szólni, melyben fő ereje van s melynek hatása jelen lyrai költészetünkre legnagyobb, mert egyszersmind ki akarom mutatni az őt utánzókat tévedéseit.” [78—79]

Ami az első kérdést illeti, abból az alapigazságból indult ki, melyet az epigonok velejében rosszul értelmeztek, hogy ti. Petőfinek „költészete középpontjául saját egyéniségét kellett vennie.” [71] De Petőfi ezt teljes joggal, helyesen tette — fűzte hozzá nyomban, mert „az ő egyénisége sokkal eredetibb volt, mint a legtöbb magyar ifjú.” Érvei közé nem számolt kevesebbet, minthogy Petőfi szabad szelleménél, humoránál és „jellemzetes” egyéniségénél fogva harcot üzent „a csupán üres illem s álszemérem nyomorúságainak” és hogy ez okos, történelmileg egyedül lehetséges magatartás volt „széptanunk azon követelése ellen[ében], mely a költőt ki akarja vetkőztetni egyéniségéből s egyenruhaképp valami közjelleggel ellátni.” [72] Mármost vessük össze e gondolatát a Petőfi-életmű belső harmóniájáról vallott nézetével, és tüstént előviláglik, hogy érveit szilárd logikai rendben diktálta olvasóinak. A józanabb eszű irodalom-szeretőknek (ha átmenetileg az epigonok bűvöletébe estek is) egy választásuk maradt csak: el-

⁵² E tekintetben különösen Lisznyai, Szelestey és Tóth Kálmán ellen kezdett harca jelentős; mindhármát jól ismerte, mind a hárommal jó barátságban volt — *korábban*. — Tóthé és Szelesteyé az egyszerűbb eset, ám így is számottevő. Tóth pl. annyi vonzalommal volt iránta, hogy egyik „bajai levelében” (Hölgyfutár, 1851.) a pesti „választott nép” tagjai közül őt és Vajda Jánost (1) emlegette csak név szerint, s üdvözölte. — Szelesteyt még az Úrházy-szerkesztette Unio-zsebkönyv idejéből, 1847-ből ismerte. (A zsebkönyv előre datálva, 1848-i évszámmal, Kolozsvárt jelent meg; hallgatólagos szerkesztőtársa Gy. volt.) Szelestey Csillámok c., a legyőzött és szétdarabolt Lengyelországgal foglalkozó versét küldte meg nekik; ezt jó szívvel közölték volna is, ám tervüket a cenzúra buktatta meg. Vö. a zsebkönyv cenzúra-példányával; Román Tud. Akadémia Kolozsvári Történelmi Levéltára; Wass-család göröcsöni levéltára. Ezt követőleg 1848-ban, Kolozsvárott találkoztak. Gy. mint a helybeli ifjúság egyik irányítója, Sz. pedig a pesti, ifjúsági küldöttség vezetőjeként. Később is jó kapcsolatban voltak. — Lisznyai esete egészen más. Lisznyait — minden bizonnyal vándorszínész bátyja jóvoltából — 1843-ban ismerte már; L. tudósította őt az 1843-i pozsonyi diéta mozgalmairól. Utóbb, geryeszegi tartózkodása idején (1851—52) viszont oly szorgalmatokat tett L.-nak, amiért könnyen haditörvényszék elé idézhették volna. Vö. Fontes IV, 81, 102, 114.

⁵³ A nemzeti sajtóságek hangoztatása különben törvényes és az osztrák hatalomtól is szorgalmazott ügy volt. Ferenc József még 1857. szeptember 9-én is azt szorgalmazta Albrecht főherceghez intézett leiratában, hogy az összbíródalom legkülönbélebb népei „nemzeti sajtóságaikban fenntartassanak”.

fogadni azokat. Gondolati körét minden irányban lekerekítette ugyanis; korábbi megállapításai, mint például: „Petőfiben a természet fia szól, ki nyomora és csalódásai közepett is megőrizte hitét s remélni tud az emberiség, szerelem és szabadságban” — jobban, igazabban, mint a líra kortárs-óriása: Heine — fejtegetései ezen utolsó szakaszában kapták meg végső értelmezésüket.⁵⁴

Törvénytörő tehát, hogy ezen a ponton, ebben az értelmi környezetben csípte üstökön a Petőfi-epigonok egyik legnagyobb és bizonyítást igénylő legjellemzőbb hibáját: az e g y é n i — elem költőietlen és izléstelen túlfuttatását. Összefüggésében persze a tüneti jelenségekkel: a zsenialitás önhitt szerepjátszásával, a pajtáskodással, a hóbortokban és szeszélyekben jelentkező feltűnési viselkedéssel.⁵⁵ Kinek-kinek megadta a magát. Egyelőre nevek emlegetése nélkül. Ebben a formában is előtűnik azonban, hogy a néhanapján költőnek is megmutatkozó Székely József kapta a legtöbbet. Gyulai egyik megállapítása megett: „a házi költészet korszakát éljük” stb. a *Szeszélydalok* jellemzése húzódik meg ugyanis.⁵⁶ És milyen szellemesen! Mondatai kétélű törként hasítanak; mindegyik szúrása bajnoki találat. Ma is érezzük: annyi kellett csak, hogy régen fortyogó dühétől fűtve belekezdjen új mondókájába, és máris elemébe került. Szövegét olvasván, százhat esztendő távlatából is attól kell tartanunk, hátha nem tudja befejezni. Olyan erővel buggyant ajkáról a szó:

„A költő önmagáról oly daguerreképet ad, hogy csodálkozunk: mi szükség lerajzoltatnia magát s életrajzát írtni meg. Elmondja hol született, miképp növekedék, mily csinos fiú, hogy adós, hogy beteg s több efféléit. Egyaránt feltárja rongyos keblét és rongyos kabátját, s jaj nekünk, ha kalandja van, ha mulat, ha pénze nincs. Mindezt a legapróbb részletekig olvasnunk kell, még azt is: hol történt, melyik napon? s ha megházasodik, untalan fecsegésével kínozz, hogy óhajtanunk kell nőtlenségét, s ha mindezt valaki unalmasnak találja, s kételkedni kezd a lángelme istenségében, minő önvalomásokat s az öndicsőítést minő polemikus verseit kell hallanunk! — E hiú öntetszelgés, ez ízetlen kacérkodás és prózai felfogás majdnem kiállhatatlanná kezd válni s mindinkább viszi be lyránkat a torzítottba... stb. [75]

A következmény pedig: tegnapi jóismerősei és pajtsái levegő után kapkodva hördültek fel erre az epésen-találón rajzolt karikatúrára. (Mert ebben az esetben hiába Székely volt a legfőbb céltábla, a jellemrajz akarva-akaratlanul illett másokra is. Utóvégre az epigon *azértis* epigon, amiért több benne a jellegtelen és főleg csak „pályatársaihoz” hasonlítható vonás, mint a művészien kiforrott egyéni.)

Am gondja volt e „lírikus-tábor” más csoportjaira is: a táj- és csendéletgyártókra, a festő költemények színvak piktoraira, valamint a románcok és genre-képek állandó szállítóira is. Ezzel irodalmi tapintatának, különbözőtetni tudásának újabb bizonyítékával szolgált. Tanúságot tett arról, hogy csakugyan jól észlelte a jelenségek hátterében a törvényt. Mert ameddig a dalköltészet legfőbb baját — és igen helyesen — abban jelölte, hogy „ezelőtt az ideál tana levegőbe emelte költőinket, most az egyénié a próza mocsarába fojtja” [75] addig a most említett műnemekben: a románcokban, genre-képekben stb. más irodalmi nyavalyákat figyelt meg, úm. a kelmeiség eluralkodását, és a belső (máskor a külső) formai elemek elhanyagolását.

⁵⁴ Korábbi, nyugtalan érdeklődése Heine iránt innen érthető. Gernyeszegi magányában (midőn tőprengeni kezdett a Petőfi—Arany-párhuzamon is) állhatatosan hajszolta H. Romanecero c., Hamburgban, 1851-ben megjelent és az osztrák birodalom területén tiltott verseskötetét.

⁵⁵ Az egyéni elem túlfuttatásával, az olvasó izléstelen meghökkentésében kedvét lelélő írói viselkedéssel Erdélyi is foglalkozott. Igaz, hogy később, 1859-ben, midőn az epigonellenes harcot *mások* lényegében megvívták már. L. tőle: *Tanulmányok*. Bp. 1890. 5—180. Itt közölt dolgozatában, mely eredetileg Csengery Antal Bpesti Szemléjében jelent meg, Lisznyairól igen találó elítélő portrét ad. I. m. 95.

⁵⁶ E könyvecske Pten, 1853-ban jelent meg. Erdélyi a fentebbi helyen ezzel is foglalkozik, s lényegében Gyulaiéval azonos jellemzését adja.

Meddő fáradozás lenne kihüvelyezni, hogy e két utóbbi kóros jelenség közül melyik volt a fenyegetőbb és ragályosabb.

Az elsőt, a kelmeiséget lényegében Erdélyi nyomán észlelte, a másodikat: a formai elemek elhanyagolását önjeléből viszont. (Erdélyi tanulmánya, a *Népköltészet és kelmeiség*, az év első felében, a Szépirodalmi Lapokban jelent meg.)

A kelmeiséggel, az annak legfőbb hordozójául szolgáló tájkköltéssel kapcsolatosan talán csak annyit érdemes megemlíteni, hogy a megelőző hónapok során ebben a tekintetben is felülvizsgálta, finomította nézeteit. A Szépirodalmi Lapok szerkesztése idején mintha eltűrhetőnek tartotta volna a tájkköltészetet. *Akkor*, melankólikus hangulatban, azt írta még: „Hadd pengjen a cimbalom, zengjenek a palóc dalok, de adjatok költészetet, ne prózát, érzést, ne rángatózást.”⁵⁷ Hogy ez fogalmazási vétség lett volna, alig hihető. Ő, a pontos és immár kiforrott stilisztá minden bizonnyal szándékosan írt ekképpen. *Most* nagyobb, kellő szigorral ítélkezett már: „költők állottak elő, ifjak és nem ifjak . . . Nekik nem volt elég a népköltészet: tájkköltészetet alkottak. S mi a tájkköltészet? nem több, sem kevesebb, mint tájszólás, tájviselet, tájszokás . . . [Éppen ezért] oly költészet született meg, mely súlypontját a költészet fogalmán kívül keresi . . . A népköltészet [a népies műköltészet] sem tájszólás, sem nép isme: valamivel több, mert költészet.” [91—92]

Második észrevétele, a formai vonatkozásokat illető, bár egyszerűbb fogantatású ám bonyolultabb hatású és messze mutatóbb. (E megállapítása a későbbi Petőfi-kutatások állandó vezérmotívuma lett; gondolatébresztő hatása még napjainkban is észlelhető.) Természetesen, nem a külső formát illetően; ebben a tekintetben főleg Arany Jánostól kölcsönözte gondolatait; az asszonánc alkalmazását illetően mindenestre.⁵⁸ Tanulmányának időt álló érdemei Petőfi ún. „belső formakészségével” hozhatók összefüggésbe. A későbbiekben oly gyakran használt fordulatát: „mindent valóra váltott, mit tárgya kínált” — „tárgyában rejlő költői anyagát alig hasznosította s ez nagy hiba” stb. itt pendítette meg első alkalommal. Szavai szerint:

„Ha a forma alatt nemcsak a technikát értjük, minthogy úgy is van, hanem a felfogás és a kivitel egységét, tehát a stíl szabatoságát: Petőfi e tekintetben igen erős. Dalai egyöntetűek s nem látszanak rajta habozás, toldozás, veríték nyomai. Mintha gondolatai együtt születnének a formával, s azon érzést, ami szívében lángol, csak így lehetne elmondani. Találunk-e Petőfi dalaiban csak egy sort is, mi fölösleges volna? Arra használja-e tárgyait, hogy egy csoport érzést, képet, gondolatot fűzzön rájuk, mik nincsenek szoros viszonyban velők? Zavarja-e valami a hangulat egységét? Gondatlansága nem hangzik-e jól össze gyermetegségével, darabossága szilajságával? Képei nem természetesen szövődnek-e érzéssé, nem találja-e meg mindig a szót, mire szüksége van? S ami a legfőbb, nem merül-e legtöbbször, mint a valódi költők szoktak, egyetlen érzés, egyetlen tény mélyére, hogy azt egészen s a legjellemzőbb alakban érzékítse meg. Természetesen, midőn a Petőfi dalait ítéljük meg, nem kell felednünk, hogy ő magyar népköltő volt s oly eredeti költő, kit igazságosan csak önmagából lehet megítélni. A kérdésnek leginkább a körül kell forognia: kivitte-e Petőfi költeményeiben azt, mit akart s azon eszmény hangzanának össze és rímelnének”. [89] Elég talán, ha e tekintetben egyik nyilvánvaló példájára, a Forradalom c. Petőfi-versre gondolunk.

És csodálatos! Erdélyi éppen ezeket a gondolatokat fogadta kétkedőleg, sőt, ami hibáját még növeli, hallgatólagos polémiában tagadni igyekezett azokat! Mintha csakazértis alapon

⁵⁷ Pünkösdi napja c. tárcájából. Szépirodalmi Lapok, 1853. 40. szám.

⁵⁸ De az ún. kül-formát illetően is több, igen találó megfigyelését lehetne idézni, pl.: Petőfi verseiben „nem Vörösmarty patheticus dallama zeng, mely méltóságot és erőt egyesít, sem az Aranyé, hol a kellem a hangulat nyugodtsága, a forma szabatosága s a rhytmus plasticitásában rejlik; de halljuk a szenvedély leigéző [1] hullámos lüktetését, mintha a lábak és sorokban az érzések hangzanának össze és rímelnének”. [89] Elég talán, ha e tekintetben egyik nyilvánvaló példájára, a Forradalom c. Petőfi-versre gondolunk.

lett volna más véleményen (hasonlóan az egyes Petőfi-versek és az analógiák megítéléséhez).⁵⁹ Nyilvánvaló pedig, hogy Gyulai teljes joggal sorolta fel mindezt olvasóinak és főleg Petőfi „iskolásainak”, akik abban is élen jártak, hogy esetenként a legnagyobb magyar költő formakészségét és rímelni-tudását is pocskondiázták!

S ezt távolabbi céljai érdekében tette, mint polemikus megjegyzéseit általában. Egyelőre csak azért, hogy a hiba forrásvidékét, a költői tanulmány hiányát is szóba hozza; hiszen „mi a tanulmány? Vajon értik-e, kik emlegetik s Petőfire mernek hivatkozni? . . . A tanulmány: az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei.” [76]

Fejtegetései rendjében így került erősen célközbe. Amint leírta a „tanulmány” fogalmát, nyomban hozzáfűzte, hogy miért tartja fontosnak e kérdést. Nem másért — úgymond — mivel az elszaporodott románcokon, genre-képeken és más műnemeken „valami öntudatlalán úriass leereszkedés vonul el”, és okkal: a költői tanulmány ferde értelmezése vagy mellőzése, illetőleg abból következően az irodalmi népiesség helytelen értelmezése miatt. Ahhoz viszont, hogy irodalmunk kilábaljon e bajból, annyi szükséges csak, hogy az illetékesek felismerjék:

„A népköltő egészen népe világában él, érzéseit hordozza keblében, de egyszersmind annyival nagyobb és nemesebb, mennyiben költő. S éppen ez erős subjectív érzés adja meg a felfogás objectivitását s őrzi meg a torzítástól. Előtte szent a nép, mert képviselőjének tartja magát s eszménye a nép szeretet-érzületében gyökeredzvé, mi a szív dolga s mit elmélet soha sem teremthet meg, hallathat ugyan erősebb hangokat, minőkhöz a salonok nem szokvák, de soha sem bántóan nyerses; lehet gyermeket, hogy túlfinom műveltség előtt nevétségnek tetszhetik, de soha sem gyermekek; ellőkheti magától az illedéket, de sohasem a szív szemérmét; s midőn saját eszményeit akarja a költészetben megtestesíteni, nem dűlhatja szét ugyanazokat éppen költészete által. A népköltő szelleme, mint a napsugár, mindenhová elhat, hogy mindent megaranyozzon, anélkül, hogy beszennyezze magát.” [83—84]

Orvoságul ezt javasolta hát a népieskedés ellen, s ugyanúgy programjául is ezt hirdette meg, harcban a népnemzeti irányzatért.

Tették megítélése azonban közel sem olyan egyszerű, mint fejtegetéseinek különben igen logikus rendjéből következne. Meg kell jegyeznünk ugyanis: ezen tétele bár történetileg szükségesnek, s az adott helyzetben helyesnek bizonyult is, mégis időleges értékű, bajokat előlegező volt, mert hatékony összefüggésben állott a nemzeti érdekegyesítés mindössze átmenetileg helytálló politikájával. S ami az utóbbit illeti: nemcsak a mi szemünkben, történeti nézőpontból; ezt az összefüggést ő is hirdette már: „A költészet tárgya az emberiség, legegényibb árnyalataiban, mit többé-kevésbé minden ember megért a míveltség bármely fokán s éppen úgy feltalálhat a nyomor tanyáin, mint a legelső salonokban.” [72]. Következésképpen: kritikai rendszerének e sarkalatos tételét akképpen határozta meg, hogy tulajdon jövőjét, „ítézi” továbbfejlődését is lehetlenné tette. (Gondoljunk csak a 60-as évek lassan-lassan ellenzéki irodalmára, mely a kezdetekben népnemzeti formaruhában jelentkezett ugyan, de az övénel már jóval haladóbb társadalomszemlélet gyümölcséként.)

Ami ebben a tekintetben előlegezi már a jövőt: tanulmány-fogalmának hármasszám: „az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei”. Ennek első darabjában, a valóságismeret általa képviselt igényében, a megkötöttségekkel és tilalomfákkal teli élet éppen úgy helyet kapott ugyanis, ahogyan a lírikus költőin vizsgálatában a legnagyobb és leginkább ellentmondásos kívánalmak egyike: az érzelmek objektívizálása, a hívős önfegyelem. A har-

⁵⁹ Petőfi ún. „belső formájáról” ezt írja E. J.: aki Petőfit ebben a tekintetben követni akarja, „haszontalanba vesz minden igyekezete, mert nincs rajta mit követni, miután követet, mi rendesen formai dolog, nem hagyott maga után. Petőfi nagyon finnyás, hiú volt korlátotatni, s ezért nem jutott szilárdsághoz, mint művész. [1] Utánzó vagy iskolásai, kik nyomait vélik tapodni, éppen ezért magok is jól érezhetik, már eddigé, hogy igen puha sarat nyomogatnak [1], midőn alakításhoz kezdenek utána”. [152]

madik tétel és egyben követelmény hasonló bajokat sejdít (joggal: pár hónap múlva elfordul majd a modern európai regénytől, a naiv epika, az eposz feltámasztása érdekében).

E jövőből, az elkövetkező évek ellentmondásos fejlődéséből persze alig gyaníthatott valamit is. Tiszta hite és szilárd meggyőződése állandó ösztönzőerőként űzte a maga-választotta kényszerű úton. Annyit tudott csak, és ezt is érezte, hitte inkább, hogy vannak még feladatai, mert „a magyar lyrában [mondhatta volna: irodalomban] nincs visszaesés, csak pangás, s a visszahatás, mely a népelem kinövéséi ellen nyilatkozik, meghozza költőit... az ítésetnek nem szabad elnémulnia. Hallatnia kell szavát a jelen és jövődöért egyaránt.” [95]

Шандор Шомоды

ПЕРВАЯ БИОГРАФИЯ ПЕТЕФИ

(Пал Дюлаи: Шандор Петефи и венгерская лирика)

В начале 1850-х годов псевдонародные эпигоны Петефи являлись почти сильнейшими тормозами венгерской литературной жизни. В связи с общей остановкой после 1849 года стремление этих эпигонов привело к первому крупному перелому литературной народности. Борьба с ними стала жизненным вопросом литературы и для этого представилась всеобъемлющая оценка творчества Петефи и обособление его от направления эпигонов. Пал Дюлаи, крупнейший венгерский критик второй половины 19-го века, взялся за эту задачу. Принципиальной основой вышеуказанной его работы служило дворянски-либеральное мировоззрение, сложившееся после 1849 года; ее целью же — изучение лирического «я», воплощенной в революционере Петефи классической лирической непосредственности, за счет непрерывных сопоставлений, в борьбе с эпигонами. В ходе его работы Дюлаи в силу необходимости отвергается от революционной традиции и приходит к заключению, что для настоящего развертывания лирического «я» условия Венгрии неблагоприятны. Следовательно, для дальнейшего направления литературного развития он отмечает более объективные жанры: бытовые произведения, романсы и описательные поэмы, лучше годящиеся к «объективизации чувств». К тому же заключению пришел выдающийся эстетик-критик эпохи Яноша Эрдели. Между обсуждениями Дюлаи и Эрдели обнаруживаются лишь малые расхождения, которые в дальнейшем неправильно истолковались. Настоящая разница между их трудами сводится к следующему: Эрдели — проповедник художественно-философских трудов, Дюлаи же — искусствоведческих; другими словами Дюлаи рассматривает свою тему комплексным образом и с учетом данного положения более практично; он ведет обоснованную и необходимую полемику с теми, кто деморализует литературную жизнь. Вышеупомянутое противоречие его биографии Петефи в дальнейшем — во время изменения общественных и литературных условий Венгрии — станет тормозом развития и хотя искусствоведческий метод Дюлаи мог бы предоставить возможность для дальнейшего развития его установлений, эту необходимую поправку к концу своего творчества он уже не предпринимает.